

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT

Tuuli Kurisoo

**HILISRAUAAEGSED RISTIPATSID JA
RISTIMÄRGIGA RINNALEHED EESTIS**

Magistritöö

Juhendajad: Marge Konsa
Tõnno Jonuks

Tartu 2013

Sisukord

Sisukord	1
Sissejuhatus	3
0.1. Lähenemisnurk ja meetod	3
0.2. Käsitletavad teemad ja uurimisküsimused	6
0.2.1. Hilisrauaaegsed ristripatsid ja rinnalehed esemeleidudena	6
0.2.3. Leiukontekstide analüüs	7
0.2.4. Kasutamine	9
0.2.5. Täendus	10
0.2.6. Ülesehitus	12
1. Ristripatsid ja rinnalehed kui esemeleidud	14
1.1. Üldülevaade ristripatsitest	14
1.1.1. Ajaline ja ruumiline levik	14
1.1.2. Ristripatsid esemetena	15
1.1.2.1. Ristripatsite tüübid	16
1.1.3. Import ja kohapealne toodang	17
1.2. Üldülevaade rinnalehed	21
1.2.1. Rinnalehtede ajaline ja ruumiline levik	21
1.2.2. Rinnalehed esemetena	21
1.2.2.1. Rinnalehtede ornamentika	23
1.3. Ekskurss: muu noorema rauaaja ristisümbolika	24
2. Leiukontekstid	28
2.1. Aarded	28
2.1.1. Savastvere	31
2.2. Matused	35
2.2.1. Põletusmatused	36
2.2.1.1. Läänemaa põletusmatustega kalmed	36
2.2.1.2. Saaremaa	39
2.2.1.3. Maidla II kivikalme	40
2.3.1. Laibamatused maahaudadega kalmistutes ja kivikalmetes	44
1.4.4.1. Pada	48
1.7. Linnused	53
1.4.2. Lõhavere linnus	55

1.4.2.1 Ripatsid linnuse kultuurkihist	56
1.4.2.2. Väike hõbeaare, ehte- ja käsitöövakk.....	57
1.8. Asulad	60
3. Tõlgendus.....	62
3.1. Ristripatsid ja rinnalehed kui ehted.....	62
3.1.2. Ristripatsid kui ehted.....	65
3.1.2. Rinnalehed kui ehted.....	69
3.1.3 Kokkuvõte.....	70
3.2. Ristripatsite ja rinnalehtede seotusest usuliste kujutelmadega.....	71
3.2.1. Ristripatsite ja rinnalehtede amuleti funktsioonist. Arheoloogiline perspektiiv teemale.....	71
3.2.1.1. Ristripatsite ja rinnalehtede maagilisest funktsioonist.....	75
3.3.3 Ristripatsite ja rinnalehtede seosest kristlusega	78
3.3.3.1. Arheoloogia ja kristianiseerimisprotsess.....	78
3.3.3.2. Ristripatsite ja rinnalehtede seotusest (muinas)kristlusega.....	85
3.4. Kokkuvõtvalt ristripatsite ja rinnalehtede tähendusest	87
Kokkuvõte	93
Kasutatud kirjandus.....	97
Käsikirjad	97
Publikatsioonid.....	98
Summary: Latest Iron Age Cross Pendants and Silver Round Pendants with a Cross Motif from Estonia.....	110
Lisad	
Lisa 1. Joonised 12–16	
Lisa 2. Joonised 16–22	
Lisa 3. Joonis 23	
Lisa 4. Joonis 24	

Sissejuhatus

Käesolevas töö allikmaterjaliks on muinasaja lõpul Eesti arheoloogilisse ainesesse ilmuvad ristripatsid ja ristimärgiga¹ rinnalehed. Eesmärgiks olen seadnud nende uurimise vormi-, konteksti- ja tähenduspõhiselt. Teema piiritlemine ajaliselt hilisrauaajaga² on seotud ristripatsite ja rinnalehtede levikuga ning tähendusega, mis hilisrauaaegsetel ripatsitel on palju kõneainet pakkunud. Minu jaoks muudavad teema ühtviisi köitvaks nii risti kujutise uurimine muinasaegses kontekstis ja võimalik seos kristlusega kui ka ripatsite olemus esemetena. Ripatsid on leiuliik, mida kasutatakse arheoloogiateaduses sageli inimeste maailmapildi kohta järelduste tegemiseks, neid on käsitletud usulisi kujutelmi kajastava objektina, amuleti tähenduses maagiliste esemena, staatust väljendavate objektidena – kõiki neid tähendusi on omistatud ka ristripatsitele ja rinnalehtedele. Ühtlasi osutavad kõnealuste ripatsite välimus ning leiukontekstid nende kasutamisele ehetena, lisades veel ühe huvipakkuva nüansi nende olemusse. Väljatoodud aspektid ning tõsiasi, et ristripatsid ja rinnalehti on alles vähe uuritud said otsustavaks nii teemavalikul kui ka uurimistöö eesmärkide seadmisel.

0.1. Lähenemisnurk ja meetod

Hilisrauaaegsed ristimärgiga rinnalehed ja ristripatsid on oma sümboolse kuju ja ajalise konteksti tõttu erinevate tähendustega laetud. Sellelt positsioonilt võiks mõjuda värskendavalt hetkes fookuse nihutamine risti kujutiselt ja läheneda neile kui esemeleidudele. Järgnevalt peatungi põgusalt neil meetoditel, mis rajasid mulle teed ristripatsite ja rinnalehtede uurimiseks.

¹Käesolevas töös kasutan sünonüümidena märki, kujutist ja motiivi.

²Hilisrauaaja algusdaatumiks on võetud seisukoht, et seda saab eristada 11. sajandi keskpaigast (tinglikult 1050) ja ülemise piiri võiks arheoloogilise ainese põhjal tõmmata 13. sajandi keskpaika (Lang ja Kriiska 2001: 102–103; Lang 2007: 224). Lisaks olen analüüsi kaasanud ka need leiud, mille dateering võiks ulatuda ka 13. sajandi kolmandasse veerandisse, kus leiuaines (ja leiukontekstid) viitavad muinasajast jätkunud traditsioonile.

Üks laialdaselt kasutatud lähenemine on asjade uurimine läbi nende funktsiooni. Seega eseme olemus, sh väliskuju peaks peegeldama selle otstarvet, mis on aluseks tähendusele (Caple 2006: 8). Sellist lähenemist rakendatakse arheoloogias üsna tihti, nt tundmatu esemetüübi puhul proovitakse jõuda eseme väliskuju ja materjali põhjal järelduseni, millega võiks olla tegu (samas). Funktsioonipõhine lähenemine on levinud ka etnoloogilises uurimistöös. Tähtsamate teoreetiliste põhiseisukohtadena võib funktsionalistlikus lähenemisviisis välja tuua järgmised punktid (Kõresaar 1999: 7–10, 14–15):

- keskendudes kultuurinähtustele ühiskonnas võib seada funktsiooni mõistele range eesmärgistatuse piirid: iga tegevuse funktsioon on (eesmärgistatud) osa sotsiaalsest elust, mis annab oma panuse sotsiaalse struktuuri kindlustamiseks;
- eseme kasutamist võib näha ka läbi vajaduse mõiste: iga situatsioon või tegevus on suhestunud kultuurisüsteemi, et rahuldada endas kasulikkuse ja seotuse printsiipi;
- ese kui osa inimekäitumisest: eseme vorm ja kasutamine tugineb ratsionaalsetele põhjustele, mis põhinevad normide ja väärtuste süsteemil;
- esemetel on kindel tarbimisseos, mida saab paigutada sotsiaalsesse dimensiooni, mille abil saab asjade vormivariatsioone seletada;
- oluline on asjade käsitlemine kasutaja seisukohalt: esemeid elustavad inimesed, kes elavad teatud kultuurisituatsioonis.

Tänapäevastes materiaalse kultuuri uuringutes on oluline asjade ja inimeste vahelise interaktsiooni ja mõjude avaldumise uurimine. Valitseva seisukoha järgi on tegu vastastikuse nähtusega, mis avaldub laiemalt kultuuris (Woodward 2007: 14–16).

Esitatud aspektides on olulisel kohal objekti ja inimese suhe, mis on ripatsite kasutamisel kindlasti tähtis. Nii ehted kui riietus on ühelt poolt seotud inimeste materiaalsete (ja sotsiaalsete) võimalustega, teisalt asetuvad need laiemasse väärtuste ja maailmapildi konteksti. Sellelt foonilt võib küsida, kas ristripatsite kasutamine oli juhuslik valik või teadlik otsus?

Ainult funktsionalistlikust lähenemisest jääb väheseks kui tegu on usundi (või kunstiga) seotud objektidega. Religiooniga või loovusega seotud aspektid ei ole nii lihtsalt (ratsionaalselt) seletatavad. Seega tasub funktsionalistliku lähenemise kõrvale vaadata ka esemete ja tähenduste suhete uurimise väljaselgitamisele keskenduvat kultuurisemiootikat.

Esemeuuringud on kultuurisemiootikas oluline osa, kus uuritakse asjade tekkepõhjuseid, tähendusi (Danesi ja Perron 2005: 210). Keskselt teemaks on objektistamine – inimeste uskumuse, et asjadel on paratamatu sisemine loogika ning olemasolu eesmärk – uurimine. Rõhutatakse esemete lahutamatu ja tähenduslikku seost inimese maailmapildi ja kultuurikoodidega: riidetust ja ehteid peetakse tihti füüsilise *Ise* laiendiks ja tähistajaks (sammas).

Riidetust on semiootiliselt uurinud Kristi Jõeste (2008), kelle uurimistöo teoreetilise osa põhjal saab paralleele tõmmata nii ehte kui ka ripatsite uurimiseks. Ühe olulisema aspektina saab välja tuua artefaktide dialoogilisust oma keskkonnaga, kus olulisem on inimlik kontekst, milles ese saab tähenduse (sammas 2008: 16). Saab vaid nõustuda, et keeruline on konstrueerida oma identiteeti ja seda teistele arusaadavaks teha, kui puuduvad asjad, mis sümboliseerivad staatust või saavutusi (sammas: 16–17). Sellest küljest lähtuvalt tõusevadki esile riidetust ja ehted kui üks isiklike meediume, mille abil ennast väljendada. Teisisõnu öeldes, riidetust ja ehteid saab käsitleda kui osa inimestevahelisest mitteverbaalsest kommunikatsioonist. Riidetuse juures sel teemal arutledes toob Jõeste välja järgmised punktid (sammas: 34):

- riidetust on sotsiaalse/individuaalse reaalsuse konstrueerimise üks tegureid;
- riidetust on struktuuri (inimese maailmavaadet) säilitav, väljendav või täiendav element.

Nimetatud aspektid kehtivad samaväärsena ehte juures. Arvan, et ripatsite tõlgendamisel tuleb arvesse võtta nende olulisust sotsiaalse/individuaalse reaalsuse (identiteedi) konstrueerimise ühe tegurina, käsitledes neid kui inimese maailmavaadet väljendavat või täiendavat elementi.

Arheoloogilist materjali tõlgendades on raskem hoomata esemete funktsioone ja nende osa kultuurikoodis. Palju sõltub uurija enda teadmistest ja valmisolekust arheoloogilist materjali näha toonaste inimeste perspektiivilt. Selles osas on kahtlemata üks väljapaistev uurimus M-tüüpi odaotstest Kristina Creutzi (2003) poolt, kelle nn aktiivse artefakti teooria ja inimeste- keskne lähenemine pani mind rohkem mõtlema ristripatsite kasutajate maailmapildi peale. Leiukontekste analüüsidest saab arutleda mitteverbaalse kommunikatsiooni üle, mida sümboltähendusega ehted nii kandjate kui teiste ühiskonna liikmete jaoks tähendada võisid ning kuidas (millistes suhetes) võiks materiaalses kultuuris usundiga (kristlusega) seotud objektid-ehted esineda.

Käesolevas töös kasutan funktsionalistlikke ja kultuurisemiootilisi meetodeid kombineeritult.

0.2. Käsitletavad teemad ja uurimisküsimused

Järgnevalt annan põgusa ülevaate teemadest, mida pean oluliseks käsitleda ning kirjandusest, mis mind selle juures kõige enam mõjutanud on.

0.2.1. Hilisrauaaegsed ristripatsid ja rinnalehed esemeleidudena

Esimese teemana peatun ristripatsitel ja rinnalehtedel kui esemeleidudel. Põhilisteks uurimisküsimusteks olen seadnud kõnealuste ripatsite variatsioonirohkuse väljaselgitamise ning kohapealse toodangu eristamise. Ristripatsite vormipõhise analüüsi jaoks olen paralleelide leidmiseks kasutanud Jörn Staeckeri (1999) uurimust, milles on põhjalik ülevaade Taani, Rootsi ja Gotlandi kohta. Loode-Venemaa ristripatsid on küll tihti käsitletud ja põhjalikult kirjeldatud, ent siinkirjutajale pole teada laiahaardelisemaid ristripatsite tüpoloogiaid. Seega olen kasutanud Maria Sedova (1981) ja Aleksander Musini (2002) raamatutest vastavaid peatükke ning A. Musini (2012) artiklit. Soome ristripatsid on kõige põhjalikumalt käsitlenud Paula Purhonen oma monograafias (1998). Läti ristikeste kohta on põhjalikumad kirjutised Ēvalds Mugurēviči poolt tehtud (1965; 1974; 1999), kes peatus neil kõige süvendatumalt 1974. aastal ilmunud artiklis, mille fookuses olid 11.–15. sajandi Läti ristripatsid.

Kahjuks on enamik töid kümme-kond või rohkem aastat vanad, mistõttu võib arvata, et vahepeal on ristikesi juurde leitud, lisaks võiks värske käsitlus tõlgendusi avardada. Enda bakalaureusetöös (Kurisoo 2011) tegin algust laibamatuste ristikeste vormi- ja kontekstipõhise uurimisega. Vormipõhistest järeldustest pean olulisemaks kohaliku toodangu temaatika tõstatamist. Toona pakkusin, et vähemalt neljandik uuritud ristikestest võiks olla Eestis kohapeal valmistatud. Ka sai selgeks, et ristripatsid on väliskujult palju variatsioonirikkamad kui seni arvatud (Jonuks 2009: 296).

Võrreldes bakalaureusetööga on käesolevas töös kasutatav allikaline baas palju laiem. Uurimistöösse olen kaasanud ka ristimärgiga rinnalehed, kuna nende vorm ja kasutuskontekstid viitavad ühele ja samale tähendusele. Kokku olen uurinud rohkem kui 150 ristripatsit ja sadakonda rinnalehte. Laiendasin ka analüüsitavate muististe hulka – töösse olen kaasanud kõik peamised muististeliigid. Rinnalehtede ornamenti on uurinud ja neid motiivide põhjal grupeerinud Ivar Leimus (2009). Käesoleva töö rõhuasetusest tingituna olen seadnud keskseks ristimärgiga rinnalehtede uurimise, mille tõttu kasutan risti kujutise enda väljatöötatud motiivipõhist jaotust. Veel tuleks märkida, et tegelikult on ristisümboolika kasutamine hilisrauaajal palju laiem (vt 1.3.), kuid ei ole selle töö fookuses.

0.2.3. Leiukontekstide analüüs

Teise teemana analüüsin ripatseid muististe liikide põhiselt, otsides vastuseid ristripatsite ja rinnalehtede leviku kohta ning kasutamise populaarsuse kohta. Senised ristripatsite tõlgendused on kõik põhinenud üksikutel muististel või üksikutel n-ö käibenäidetel, mis ei peegelda reaalselt situatsiooni. Seni puudub korralik statistiline ülevaade ja allikmaterjali ühendav analüüs, mida enda tööga loodan teha. Selleks olen käsitlenud järgneva ristripatsite ja rinnalehtede esinemiskontekste: aardeid, põletus- ja laibamatuseid, linnuseid ja asulaid. Kokku töötasin läbi umbes nelikümmend aaret, viiskümmend linnust, 30 põletusmatustega ja 30 laibamatustega kalmistut. Asulaid

jõudsin uurida kümme-kond. Arvan, et läbitöötatud allikmaterjali maht on igati piisav³ eesmärkide täitmiseks.

Põhitähelepanu olen seadnud aarde- ja matuseleidudele, kuna nende näol on võimalik eristada kontekste, kus ristikujutisega ripatsite esinemine leiumaterjalis on taotluslik. Lisaks võimaldavad laibamatused konkreetseid kasutuskontekste kindlaks teha. Vähem pööran tähelepanu linnustele ning asulatele, kus kontekstipõhiselt saab vähem informatsiooni. Kuna allikmaterjali kogunes palju, siis olen magistritöö mahtu silmas pidades analüüsi kaasanud need aspektid, millest võiks üldpildi loomisel kõige suuremat abi olla.

Tööst jätsin välja juhuleiud, kuigi iseenesest on võimalik neidki mingil määral kontekstualiseerida (vrđl Johanson 2006). Paraku on aga suur hulk teateid vaid küla täpsusega (ilma vihjeta muistisele) või nende leiukoht teadmata ning välise kuju põhjal ei saa neid ilma leiukontekstita täpsemini dateerida kui muinasaja lõpusajanditesse.

Ühe olulise aspektina proovin tähelepanu pöörata ka laiemalt noorema rauaaja ripatsitele, mille taustal võiks selguda ristikujutisega ripatsite tähendus. AINUÜKSI ühele leiuliigile keskendumine seaks fookuse liiga kitsaks (sellekohast kriitikat vt nt Petts 2011; Schülke 1999). Lisaks aitab see panna kõnealused ripatsid üldisesse konteksti, siduda neid inimeste maailmavaatega, kus oma osa oli nii ristikestel kui muudel sümboltähendusega ripatsitel.

Tõlgendamise seisukohalt ja ehk ka toonaste inimeste vaatepunktist olen eristanud sellised ripatsid, millel võiks olla tähendus. Vajadus selle järgi kerkis esile Maidla II kalme ripatsitega tegeledes: paljud aruannetes ripatsina määratletud esemed osutusid ilma selgema kujuta metallist (rauast) tükkideks, millel küljes on midagi aasataolist (nt AM 580: 1440). Kasutuspõhiselt võib ilmselt kõiki väikeseid objekte, millel on riputusaas või -kand, mille abil seda ripatsina kasutada saaks, nimetadagi ripatsiks. Täenduspõhiselt ei pruugi suurel osal ripatsitel peale ehtimise või helitegemise

³Arvan, et kui mõni ristike või rinnaleht kogemata välja jäi, siis tõlgendust see ei muudaks. Täieneks vormipõhine jaotus.

funktsiooni muud (*resp* maailmavaatelist) tähendust olla (vt ka Jonuks 2009: 285), vähemalt mitte sellist, mida oleks võimalik tänasel päeval kindlaks teha. Seega olen kasutusele võtnud eristuse, kus tõlgendamise seisukohast lähtuvalt teen vahet kõikide ripatsite seast uurija jaoks kõnekatel (sümboolse tähendusega) ripatsitel, millel on konkreetne kuju (või kujutis), millest lähtuvalt on neile võimalik tähendust omistada. Viimasel peatun jooksvalt teksti sees.

Allikmaterjali rohkuse tõttu olen välja valinud näitejuhtumiteks kõige suuremas ulatuses kaevatud ja ripatsirohkemad muistised. Nendeks on põletusmatustega kalmistutest Maidla II kivikalme, laibamatustest maahaudadega Pada kalmistu ning linnustest Lõhavere. Aaretest analüüsin täpsemalt ripatsirohket Savastvere leidu ning Lõhavere linnuse kontekstis peatun Lõhavere II ja Lõhavere III aardel.

0.2.4. Kasutamine

Kaevamistelt leitud ja arheoloogiakogudesse jõudnud leiud võimaldavad uurida asjade väliseid parameetreid, valmistamist, vormi, arvu ja levikut. Eelnevalt käsitletud mulle sümpaatsed esemete uurimismeetodid panid mind huvi tundma ripatsite kui esemete vastu. Ristripatsideid käsitledes on uurijad tähelepanu pööranud nende tähenduslikule poolele, kuid pea alati on tõdetud, et küllap võidi neid kasutada ka vaid ehtena (nt Mägi 2003a). Rinnalehtede puhul on pööratud neile küll suuremat tähelepanu, seda eelkõige hõbeehete valmistamistehnoloogia seisukohalt, peamiselt Ülle Tamla kirjutistes. Muinasaegsete rinnalehtede ehterolli olulisusel ja tähendusel pole senised käsitlused praktiliselt peatunud, pigem on seda konstateeritud kui fakti või võetud millegi ilmselgena.

Ripatsite väliskuju ajendas mind küsima nende olulisuse kohta ehtena. Laibamatuste abil on võimalik siduda neid konkreetsete inimestega, bioloogiliste soo ja eagruppidega. Laibamatuste leiud viitavad küll ristripatsite ja rinnalehtede sarnasele kasutamisele, kuid kas see võis erineda nende kasutamisest n-õ loomulikus kontekstis, st elusate inimeste igapäevases elus? Kui oluline võis olla nende kasutamine ehtena või domineerib sümboolne pool?

Nende küsimustele vastamiseks peatun esmalt ehte esteetilisel rollil, mille taustal arutlen ristripatsite ja rinnalehtede üle (vt 3.1.). Ehete esteetilise rolli üle mõtisklemiseks sain inspiratsiooni „World Archaeology“ erinumbrist (toim Gosden: 2001) ning eespool tutvustatud esemeuuringutest.

0.2.5. Täendus

Suurimat tähelepanu on pälvinud ristripatsite tähenduslik külg. Risti kujutisest tulenevalt on neid seostatud nii ristiusu kui ka maagilise poolega (vt Kurisoo 2011). Rinnalehtede tähenduse üle on põhjalikult arutlenud vaid I. Leimus (2009), kes näeb nende märgimaailma valdavalt kristlikuna. Rinnalehti vaid põgusalt käsitlevad kirjutised rõhutavad enamasti nende maagilist (st kristlusele vastanduvat) poolt. Rinnalehtede ja ristripatsite maagilisele olemusele viidates on kõige enam olnud tähelepanu all risti kujutis ja selle võimalik maagiline roll, seda kristluse väliselt, kas paganliku amuletina või väekandjana (nt Reidla 2012: 71–74; Selirand 1974: 188; Tamla ja Kiudsoo 2005: 38; Tõnisson 1962: 220–221; Valk 2004: 278). Tegelikult lõppebki enamasti arutelu selliste tõdemustega ning avamata jääb nii seos ristiusuga kui ka maagia mõiste ja amuleti tähendus (vt ka Jonuks ja Kurisoo: ilmumas). Leian, et mõlemale teemale tuleb tähelepanu pöörata, kuna toonaste inimeste maailmapilt oli dünaamiline ning kindlasti oli seal oma roll maagial, amulettide kasutamisel ning ajaliskonteksti arvesse võttes, siis kindlasti kristluselgi. Seega tuleks küsimusi esitada nii kristianiseerimise kui maagia kohta.

Esmalt arutlen, mida tähendab ripatsite amuleti roll ja viimaste maagiline olemus? Kuidas võiks see ristripatsite ja rinnalehtedega haakuda, seda ka kristianiseerimise perspektiivilt? Amuleti ja maagia tähenduse üle on laiemas arheoloogiaalases kirjanduses palju arutletud. Hilisrauaaegsete ripatsite seisukohalt pean enda jaoks oluliseks Miriam Koktvedgaard Zeiteni (1997) käsitlust Taani viikingiaegsetest ripatsitest ning Birgit Dübner-Manthey (1990) artiklit naiste- ja lastematustega seotud amulettidest. Värskendava lugemisena mõjus ka Roberta Glichristi (2008) käsitlus maagia kasutamisest hiliskeskaegsetes matustes Inglismaal.

Viimase teemana olen uurinud ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede seost kristlusega. Et teada saada, kas kõnealuseid ripatsid võisid olla kristluse indikaatorid, olen käsitlenud neid aspekte, mida traditsiooniliselt kristianiseerimisega seotakse, milleks on eelkõige laibamatused ja selle erinevad elemendid (nt küsimus hauapanuste üle). Lisaks pean oluliseks küsimust, mida võis tähendada olla kristlane hilisrauaajal, eelkõige kohalike inimeste perspektiivist?

Kristianiseerimist peetakse oluliseks verstepostiks ajaloos, mitte ainult Eestis, vaid ka laiemalt Euroopas, mille tõttu on see hulgaliselt tähelepanu pälvinud, ilmunud on lugematu hulk artikleid, kogumikke, monograafiaid jmt. Kuna vastavas peatükis peatun teemal üsna põhjalikult, siis toon välja vaid mõned käsitlused.

Laiema pildi haaramiseks tulid kasuks kaks kogumikku „The Cross Goes North“ (toim Carver: 2003) ja „Christianisierung Europas“ (koost: Heinrich-Tamáska jt: 2012), milles on artikleid kogu Euroopa kohta ja kajastatud on erinevad lähenemised. Mainida tuleks ka Freiburgi Ülikoolis sügissemestril läbitud Prof. Dr. Sebastian Bratheri loengukursust „Tod und Bestattung. Archäologie frühgeschichtlicher bis spätmittelalterlicher Gräber“, kus tutvusin analoogsete probleemidega kitsamalt Edela-Saksamaa ning laiemalt Kesk-Euroopa näidetel.

Oluliseks pean William Kilbride (2000) arutlust selle üle, kuidas arheoloogiateaduses on mõistetud kristianiseerimist, mis mõjub ka kolmteist aastat hiljem julge ja radikaalsena, dekonstrueerides klassikalisi käibemõisteid nt nagu sünkretism või seades kahtluse alla traditsiooniliste käsitluste lähtekohad. Samamoodi hindan kõrgelt David Pettsi (2011) kokkuvõtvat ülevaadet viimaste aastakümnete debattidest.

Eelpool nimetatud on heaks taustaks, kuid vastavalt iga maa ajaloole ja iseärasustele tuleks lähtuda eelkõige neist. Eesti arheoloogidest on nimetatud teemaga kõige põhjalikumalt tegelenud Tõnno Jonuks (2003, 2009), Ivar Leimus (2009), Marika Mägi (2002, 2004), Heiki Valk (2003a–b).

Teadlikult olen tööst välja jätnud kirjalikud allikad, sest loodan arheoloogilise materjali abil jõuda toonaste inimeste maailmapildi ja kristluse seose tuvastamisele. Perioodi kohta põhiallikaks olev Henriku Liivimaa kroonika on seotud taotlusega risticõja õigustamiseks, kohalike rahvaste kujutamisel lähtutakse eelkõige vastandumisest jms (vt nt Kaljundi 2008), sattudes vastuollu probleempüstitusega kohalike inimeste enda usulisest (kristlikust) identiteedist. Krooniku kirjeldused ristimisaktidest on pigem poliitilised, tähistades uusi alluvussuhteid, isegi kui see sisaldas ka preestrite tegevust ristimise läbiviijatena (Kala 2006: 17–19). Seega mõtiskledes kohalike inimeste maailmapildi ning risticõmboolika kasutamise tähenduse üle, võiks jätta kirjalikud allikad ja poliitilise ajaloo taustateadmiseks ning anda sõnaõigus esmajoonel arheoloogilistele allikatele ja leiukontekstide analüüsile.

0.2.6. Ülesehitus

Käsitlevatest teemadest lähtub töö ülesehitus. **Esimeses peatükis** annan ülevaate ristripatsitest ja rinnalehtedest kui esemeleidudest. Tutvustan kõnealuste leidude ajalist ja ruumilist levikut ning väliskuju ning arutlen impordi ja kohapealse toodangu üle. Peatüki lõpetab ekskursus risticõmboolika avaldumisse hilisrauaaja materiaalses kultuuris. **Teises peatükis** võtan vaatluse alla leiukontekstid ja kõnealuste ripatsite esinemise neis. Eraldi peatun kõigil kõnekatel ripatsitel nelja näidisjuhtumi raames: Savastvere peitleid, Maidla II põletusmatustega kivikalme, Pada maahaudadega laibamatustega kalme ja Lõhavere linnus. **Kolmandas** peatükis arutlen ristripatsite ja risticõmboolika rinnalehtede tähenduse üle. Proovin avada kõnealuste ripatsite rolli ehetena ning tähenduslikku poolt toonaste inimeste maailmapildis, eelkõige usulistes kujutelmades. Viimase juures pean oluliseks arutleda kristianiseerimist puudutavat ning püüan välja selgitada ristripatsite ja risticõmboolika rinnalehtede seost nimetatud teemaga.

Käesoleva uurimistöö valmimisele aitas kaasa mitmeid inimesi, kelle hulgast tahaksin esmalt tänada oma juhendajaid Tõnno Jonuksit ja Marge Konsat, kelle süvenemisteta poleks käesolev töö sellisel kujul valminud. Olen tänulik Kristiina Johansonile, kes aitas tööd keeleliselt toimetada ja Martin Malvele, kes määras autori palvel Kaberla kalmistu

ristripatsitega ja rinnalehtede matuste bioloogilise soo, vanused ja juhtis tähelepanu sealsetele patoloogiatele.

Eraldi soovin tänada neid inimesi, kes jagasid minuga enda tehtud ristripatsite ja rinnalehtede pilte ja lubasid neid töös kasutada. Sellekohast abi sain Tõnno Jonuksilt, kes uurimisteema raames ETF 8956 on tähelepanu pööranud ka ristripatsite ja rinnalehtede pildistamisele arheoloogiakogudes, Eero Heinloolt, kelle tehtud on Tartu Linnamuuseumi ristide pildid ja Andres Tvaurlilt, kes on pildistanud Tartust leitud riste. Piltide töötlemisel ja jooniste tegemisel oli suureks abiks Keijo Raamat.

1. Ristripatsid ja rinnalehed kui esemeleiud

1.1. Üldülevaade ristripatsitest

1.1.1. Ajaline ja ruumiline levik

Lähiümbruse maadest pärinevad vanimad ristripatsid 9. sajandist, kuid nii varase dateeringuga ristid on leiumaterjalis erandlikud, suurema hoo saab nende levik sisse veidi hiljem, seostudes ajalises plaanis kristianiseerimisprotsessiga. Taani varaseim ristike on teada küll 9. sajandist, kuid enamik sealseid riste kuulub 10.–11. sajandisse, hilisemad 11. sajandi lõppu (Staecker 1999: kaart 52; 2003: 475; Zeiten 1997: tabel 3). Rootsis ja Gotlandil võib rist- ja krutsifiksripatsite leviku alguse paigutada 10. sajandisse ja aktiivse kasutuse lõppemise ülempiiri 11. sajandi lõppu ja 12. sajandi algusesse (Staecker 1999: kaardid 54, 56, 58, 60). Soomes esinevad ristripatsid peamiselt nn ristiretkede perioodil (dateering: 1025–1150/1300), aga vanimad võiks pärineda ka viikingiajast (dateering: 800–1025) (Purhonen 1998: 58). Esimesed Loode-Venemaa ristripatsid kuuluvad 10. sajandisse, sealne kohalik toodang kerkib esile 11.–13. sajandil, pärast mida selliste ripatsite kasutamine marginaliseerub (Musin 2002: 267–268, 2012: 508). Lätis ilmuvad ristripatsid arheoloogilisse ainesesse 11. sajandil, need on populaarsed 15. sajandini (Mugurēvičs 1974).

Lääne- ja Kesk-Euroopas levivad pigem üksikud kaelaristid, krutsifiksid ja nn *goldblattkreuzid* („kuldlehtristid“), mis siinse allikmaterjaliga otseselt ei haaku, kuid mille levikuaeg on vahetult kristianiseerimisperioodiga seotud või kuuluvad need veidi hilisemasse, ajalisel varakristlikku konteksti (vt nt Brather 2008, Schülke 1999, Theune-Großkopf 2002). Ristripatsitega sarnaseid vorme kohtab ka samaaegsetel ristikujutisega sõlgedel (vt nt Müller-Wille 2003), kust avaldub risti kujutise universaalne olemus.

Eestis hakkasid ristripatsid levima 11. sajandi lõpul. Sellise varase dateeringuga on ilmselt erandlik kiltkivist ristike Tartust Toomemäelt (Tvauri 2001: 162), Paimre aarde ristike (Leimus 2009: 8) ja tõenäoliselt ka Piila põletusmatustega kiviringkalmest pärinev ripats (Mägi 2002: 44). Oma leviku maksimumi saavutavad need 13. saj alguses, millele osutavad enamik töös käsitletud leiukontekste. Ristikeseid ei kao ka keskajal, kuid nende osakaal väheneb märgatavalt⁴. Neid leidub vähesel määral külakalmistutes⁵, mille varased vormid on põhikujult (13.–14. sajand) hilis-rauaaegsetega sarnased, 14. ja 15. sajandil hakkavad domineerima rombjad ristripatsid, mida esineb kohati ka 16. sajandil (Valk 2001: 52). Enamik selliseid ristikesi pärineb aga teistsuguse kultuuritaustaga vadjapärastest kalmetest ning ei suhestu täielikult muu samaaegse materjaliga. Tegelikult on uurimata varakeskaegsed ristid, mille puhul oleks huvitav võrrelda muinasajal levinud vormide võimalikku järjepidavust ja leiukonteksti. Lisaks võib märkida, et kesk- ja uusaegsetest kirikaedadest on leitud vaid üksikuid ristripatsid. Illustreerivalt võib välja tuua suures ulatuses kaevatud Tartu Püha Maarja kiriku kirikaia, kus ligi 740 matuse juurest leiti üks ristikujutisega paatterripats ning üks õigeusu kaelarist (Malve jt 2012: 140, joon 10: 1, 2).

1.1.2. Ristripatsid esemetena

Eestis leitud ristripatsid on oma kujult enam-vähem võrdhaarsed, nn kreeka ristid, mis enamasti on tehtud pronksist. Valmistamistehnikatena tulevad kõne alla nn kaduva vaha meetodi (ingl *cireperdue* või *lost-waxcasting*) kasutamine ja püsivate, mitmekordselt kasutatavate vormide tarvitamine. Toetudes Ülle Tamla (2005: 110–111) seletusele, võib kaduva vaha meetodit kirjeldada järgnevalt: esmalt tehakse soovitud eseme saamiseks selline vahast mudel nagu valmis ese peab välja nägema. Pärast vahast mudeli voolimist valmistatakse paari sentimeetri paksusest savikihist vorm vahamudeli ümber, millesse jäetakse valamiskanali ava. Järgneb savi silumine, vormi kuivatamine ja tugevas kuumuses põletamine, mille käigus vaha välja sulab ning tekib seest õõnes

⁴Sama juhtus ka Skandinaavias ja Loode-Venemaal, kus muinasaja lõpul esinenud ristripatsid kaovad arheoloogilisest ainesest keskaja alguses, mida tavaliselt seletatakse kristliku misjoni lõppemisega. Ristripatsite levik saab nii idas kui läänes suurema hoo sisse uuesti hiliskeskajal (nt Musin 2012: 508; Staecker 2003: 475)

⁵Kõige arvukamalt leidub neid Tartumaa vadjapärastes kalmetes (Ligi ja Valk 1993; Valk 2001).

ning täpselt vahast mudelit jälgendav vorm, kuhu valatakse valamiskanali kaudu ettevaatlikult ja võimalikult ühtlase joana sulametall. Pärast jahtumist ning eseme tahkumist lõhutakse savivorm ning järgneb soovitud eseme viimistlemine: puhastamine ja lihvimine. Ühekordseks kasutamiseks mõeldud vormi valatud eseme väljanägemine sõltub vahast väljavoolitud mudelist, savivormi omadustest ning valamisoskustest ning järeltööstusest. Teist nimetatud meetodit on kirjeldanud Jana Reidla (2012: 18), kus püsivate vormide puhul tuleb kuumust kannatavasse materjali, nt liivakivisse, uuristada eseme negatiivne kujutis, täita see sulametalliga ning hiljem soovitud ese vormist välja võtta ning viimane lihv anda. Lisaks eelpoolmainitule võidi ristikeste savist valuvorm kas olemasolevatest esemetelt savi sisse vajutades saada või tehti enne soovitud asi tinast ja sellelt võeti valuvorm (Kurisoo 2011: 19⁶). Valamistehnika pole siiski ainuvalitsev, Kaberlast on teada kaks hõbeplekist välja lõigatud ristripatsit (Lisa 3, jn 23: 14). Materjalispetsiifiliselt on tehtud siinses leiumaterjalis erandlikud roosast kiltkivist ja merevaigust ripatsid, mille valmistamiseks on kasutatud ilmselt lihvimistehnikat. Veel tuleb arvesta, et ripatseid võidi teha ka orgaanilisest materjalist (nt puidust), mis pole säilinud.

Paari ripatsi puhul on (nt Madi kalmest leitud eksemplaril) jälgi emaili kasutamisest, kuid see ei ole siinsetele muinasaja lõpul tegutsenud ehtemeistritele omane tehnika (Reidla 2012: 18) ning tegu on ilmselt Venemaalt toodud esemetega. Emailimine tehnikana tähendab kas valge või värvilise klaasja (emaili) kihiga metalli kaunistamist (näiteid emailitud ehetest, sh ristidest vt Sedova 1981: jn 80). Emailimiseks on eri aegadel ja eri maades kasutatud erinevaid tehnikaid, kuid erandliku nähtuse tõttu ma sellel teemal pikemalt ei peatu (vt nt Reidla 2012: 18).

1.1.2.1. Ristripatsite tüübid

Esemeliigina on ristripatsid arvukad ning variatsioonirohked: olles erikujuliste haaradega (nt sirged, laienevad, lamedad, torujad, läbistatud ringikujulise auguga jms), haaraotstega (nt profileeritud, rombjad, kolmeks hargnevad jms) ning vahel eristuva (nt

⁶Nimetatud võimalusele juhtis tähelepanu sepp Meelis Säre.

rombja) keskosaga, millele võivad lisanduda erinevad kaunistuselemendid (nt haaradel ilutsevad mustrid või valatud mummud). Enda bakalaureusetöös tutvustasin naabermaade käsitlusi ristripatsitest, millest selgus, et Eestist leitud (laibamatuste) ripatsite vormid sobivad vaid osaliselt olemasolevatesse jaotustesse ning väärivad omaette tähelepanu (vt täpsemalt Kurisoo 2011: 17–18). Eesti arheoloogiakirjanduses on ristripatsite vormilisel küljel peatunud seni vähe. Jüri Selirand on oma monograafias jaotanud ristripatsid vormipõhiselt kaheks: läbistatud ja läbistamata harudega ristideks, kus kõik erineva välimusega ripatsid moodustavad omaette alatüübid⁷ (Selirand 1974: 151–152, lisa 7, XXV 1a–2g). Nimetatud jaotuse puudustena tuleb nimetada kohati esinevat segadust alatüüpide jaotamisel ning kirjeldamisel. Lisaks on J. Selirand ristripatsitest eraldi eristanud ümmargusi läbistatud ripatseid, mille sisse jääb ristikujutis (samas: 152), kuid mida ilmselt domineeriva keskse ristikujutise tõttu ning analoogse kandmisviisina mõisteti ilmselt ristripatsitega samaväärsena. Väljatoodud kriitikast lähtuvalt proovisin oma bakalaureusetöös risti haarde, keskosa ja kaunistuselementide põhjal luua paremat jaotust, mille tulemusel eristasin 16 omaette tüüpi, kaks alatüüpi ja üks rist jäi kahe tüübi vahepealseks (Kurisoo 2011, 2. ptk). Teemaga edasi tegeledes sai selgeks, et tegelikult pole võimalik tüpologia koostamise põhimõtetest ja eesmärgist lähtuvalt luua ristripatsite tüpoloogiat, sest tegu on suuresti üheaegse nähtusega ning ristitüüpide ajalist ning vormilist arengut ei ole võimalik jälgida, lisaks pole selge kui suur osakaal on impordil ja kui suur roll kohapealsel toodangul (vt allpool). Seega grupeerisin ristid välise sarnasuse alusel, koondades ühesuguste või sarnaste haarade, keskosa ja kaunistuselementidega ristid (Lisa 3). Eraldi tähelepanu olen pööranud defektiga ripatsite eristamisele või muudele omapäradele, nt tavatu suurus, mh olen proovinud eristada need ripatsid, millele vähemalt Eestis täpseid analoogiaid (n-ö koopiaid) pole. Sel moel loodan selgusele jõuda ristripatsite variatsioonirohkuses ning saadav pilt aitab avada ka nende rolli ehetena.

1.1.3. Import ja kohapealne toodang

⁷ Kuigi nt tüübi 1e eristamistunnuseks näib olevat emaili olemasolu ja vormilisi eripärasid seal välja ei tooda (Selirand 1974: 151)

Ristripatsite käsitlemisel on rõhuasetus eelkõige olnud just impordil, kohapealse toodangu väljaselgitamine on olnud minimaalne, tavaliselt tõdemuse (vt nt Leimus 2009: 8, Selirand 1974) või üksiku näite tasemel (Leimus 2009: 8). Nimetatud temaatikale vähese tähelepanu pööramine on seadnud uurijate üheks keskseks probleemiks impordi algupära väljaselgitamise, mis mh võiks olla indikaatoriks ristiusu levimisele enne maa ametlikku kristianiseerimist, vastavalt kas Skandinaavia või Loode-Venemaa suunalt. Nõustun üldise tõdemusega, et ilmselt kandus suurem osa ristripatsite vormikõnest meieni idapoolt Peipsit, kuid see ei peaks tähendama, et kõik ristid oleksid sealt pärit või meil ei oleks neid kohapeal valmistatud (vt Leimus 2009: 8). Veel enne nimetatud teemal pikemalt peatumist tasuks mainida siinses leiumaterjalis nelja erandlikku ristripatsit, millesarnaseid Eestis rohkem teada ei ole ja mis on kindlasti imporditud (Lisa 1, jn: 12). Kolm nimetatud eranditest pärinevad Tartust, millest roosast kiltkivist valmistatud ristike on leitud Toomemäel paikneva muinaslinnuse kultuurkihist (Lisa 1, jn 12: 4). Nimetatud ristile leidub paralleele nii Kiievi, Novgorodi kui ka Pihkva alal, kus nad on levinud alates 10. sajandist (Tvauri 2001: 162 ja seal viidatud kirjandus). Tartu linnast leitud aarde koostisesse kuulus mh krutsifiks, mis võiks olla valmistatud 11.–12. sajandil (Musin 2002: 156; Schmiedehelm 1929: 270; Tvauri 2001: 75 ja neis viidatud kirjandus; Lisa 1, jn 12: 3)⁸. Kolmas Tartust leitud ristripats on tehtud merevaigust ja kuulub ilmselt muinaskihti, mis on ladestunud aastatel 1030–1061, ajal, mil Tartus asus Kiievi suurvürstide Jurjevi linnus ja selle juurde kuulunud asula (Tvauri 2011: 186; Lisa 1, jn 12: 2). Nimetatud Tartu ristid pärinevad tõenäoliselt kõik Venemaalt ja on seotud juba mainitud Vene asustusega Tartus. Idapoolse algupäraga on ka Viltinast leitud enkolpion (Lisa 1, jn 12: 1)⁹, mis Saaremaa asukohta silmas pidades võis sinna sattuda mitmeid teid pidi. Ilmselt pole Viltina enkolpioni juures põhjust seda seostada vene elanikkonnaga nagu eelpool mainitud Tartu ristide puhul, vaid tegu on eliidile kuulunud luksusesemega. Viltina kalmistu paistabki silma just rikkaliku leiumaterjali poolest (Mägi 2002: 62).

⁸Erinevaid dateeringuid on pakutud kogu aarde maapõue jäämise ajaks, nt 12. saj keskpaika (Schmiedehelm 1929: 270) ja 13. saj algust (Tvauri 2001: 76)

⁹Enkolpionid on kujult ladina risti kujulised ripatsid, mis koosnevad kahest osast, mille kokkupanemisel jääb sinna tühimik. Pealt on nad kaunistatud tavaliselt jumalaema kujutisega ja on mõeldud kas reliikviate või pühitsetud maa kandmiseks ripatsi õõnsuses. Vene õigeusu allikad seostavad neid enamasti piiskoppidega, kuid Lääne-Euroopa traditsiooni kohaselt võisid ka tavakristlased enkolpione kanda, aga ka seljuhul oli tegemist tavalisest ristripatsist väärtuslikuma esemega (Jonuks 2009: 296)

Ülejäänud ristripatsite juures pole asi nii selge ning fookuse asetamine võimalike imporditud ristikeste algupära väljaselgitamisele tekitab mitmeid probleeme. Esiteks ei olnud ristripatsite puhul tegu geograafiliselt piiritletud levikuga objektidega, vaid laialt levinud esemetega. Eesti asukohast lähtuvalt võis siia sattuda Skandinaavia-Gotlandi suunalt sealgi laialt levinud vene algupäraga riste, nt sellised, mida vanemas kirjanduses on nimetatud skandinaaviapäraseks ristideks. Lisaks on Läti aladelt tõendeid ristripatsite tootmise kohta (Mugurēvičs 1974) ning nt kogu Paimre aarde ehete iseloom vihjab nende päritolule just Põhja-Lätist, liivlaste aladelt (Tamlä 2005: 114). Peale selle, et ristid võisid ise ringluses olla, tuleb risti laialtlevinud kuju tõttu arvestada võimalusega, et mitmel pool võidakse samasuguste vormide peale tulla või võeti mõni vorm teadlikult üle. Ristimärgi universaalsuse ja selle avaldumise kohta ristripatsite juures võib ühe näitena tuua rombiate otstega (hõbe)plekist ristid. Sellise kujuga riste on leitud Venemaalt, Soomest, Lätist, Gotlandilt, Norrast, Rootsit kui ka Egiptusest (Staecker 1999: 103–105, tüüp 1.2.6.), Eesti leiumaterjalis on sellist tüüpi nt Kaberlast leitud ristikesed AI 4116: 138 ja AI 4116: 138 (Lisa 3, jn 23: 14). Oma vormilt võiks universaalseteks pidada kõiki riste, mille tegumood on lihtne, ilma spetsiifiliste kaunistuselementideta.

Eelnevat summeerides tuleb tõdeda, et ilma metallograafiliste analüüsideta jääb suure osa ristikeste puhul nende täpne päritolu lahtiseks. Lähtuvalt eelnevast probleemistikust ning asjaolust, et võimalikke Eestis kohapeal valmistatud riste on mainitud vaid möödaminnes, olen enda fookuse seadnud kohapeal valmistatud ripatsite leidmisele.

Kohaliku toodangu väljaselgitamiseks olen rakendanud võrdlevat-tüpoloogilist meetodit, st olen siinsete ristikeste väliskuju võrrelnud lähimaade publitseeritud ristripatsitega ja proovinud välja selgitada selliseid vorme, mida mujal ei esine ja mis võiksid seetõttu kohalikud olla. Meetodi puudustena tuleb märkida, et kindlasti pole kõiki leitud riste publitseeritud (ning iga aastaga leitakse neid juurde), kuid üldistamise tasemeks võiks selleks piisata. Lisaks visuaalsele vormipõhisele võrdlusele arvan kohalikuks toodanguks unikaalsed, ilmselt plii ja tinasegust valmistatud ristid Padast ja Viljandi linnuselt. Kohapealsetena tuleks käsitleda ka rinnanõela peadest valmistatud ristripatseid. Rinnanõela pead, mida on kantud ristripatsitena, võisid sellise funktsiooni

saada peale nõela purunemist ja peaosa eraldumist, kuigi ei saa välistada, et neid on ka meelega ristripatsiteks muudetud, kuna esemeliigilt olid need väga levinud ja mõnes situatsioonis võis olla kergem (odavam? kiirem?) muuta rinnanõelu ristripatsiks kui viimaseid eraldi tellida. Selliste ristripatsite saamiseks on murdunud (murtud) rinnanõela pea otsad siledaks lihvitud ja riputus-aasaga varustatud (Lisa 1: jn 13). Kõige paremini saab selliseid tuvastada matuste juures, kui nad kuuluvad kaelahte juurde (nt Kaberla CLXXIII), kus sellistena on kasutatud vaid väikeseid ühendharulisi kaksikristpeaga nõelu. Üksikleidude puhul on nende ristripatsi funktsiooni üle otsustamine raskendatud, aga kui leiud vastavad laibamatustest teadaolevatele tunnustele, sh on pea otsad siledaks lihvitud, siis olen neidki arvesse võtnud. Kolmanda tunnusega olen lugenud kohalikeks ka defektiga¹⁰ ehk lõpuni valmistama või ebaõnnestunud valuga riste (Lisa 1, jn 14). Siinkohal ei pea ma silmas asjaolu, et siinsed meistrid „ilusaid“ riste valmistada ei osanud, vaid kirjanduse põhjal ei tunne ma selliste väliskujudega defektiga riste mujalt ning impordi seisukohalt tundub vähetõenäoline selliste ristide kui praaktodangu sissetoomine. Nimetatud defektiga ripatsite puhul pole tegu massilise materjaliga, vaid vähemusega ning esemetena on need väikesed ja pronksist, mis võiks need välistada metallivalu toormaterjalina. Selliste ripatsite laialdane kasutamine viitab ikkagi nende tähenduslikkusele, mille juures tehniline teostus polnud niivõrd oluline kui kujutis ise. Viimasest lähtuvalt võib õhku paisata oletuse, et sellised, tõenäoliselt kohapeal valmistatud ning defektiga ripatsid, on olnud väga kiire töö tulemus ning esemetena kohe kasutusse võetud, nt matusesse kaasatud (vt ka 3.1.).

Eelnevalt kirjeldatud lähenemist rakendades võiks minu hinnangul käsitleda kohapealse veidi vähem kui pooli kõikidest ristikestest. Siinkohal tahaksin esile tõsta kahte ristitüüpi, mis meil on üsna levinud (Lisa 3, jn 23: 13, 15) ja (Lisa 3, jn 23: 4, 6, 7, 9), kuid selles võtmes pole neile tähelepanu pööratud. Lisaks võib kohapealseteks vormideks lugeda Savastvere peitleiust ühesuguseid ristikesi (vt täpsemalt 2.1.1., Lisa 3, jn 23: 21), Lõhavere ehte- ja käsitöövaka peotäit ühesuguseid, vormilt unikaalseid riste. (1.4.2.2., Lisa 3, jn 23:51), plii ja tinasegust valmistatud riste Padast ja Viljandist (Lisa

¹⁰Siinkohal olen lähtunud, et nimetatud defekt peab silma paistma, st tegu pole marginaalse tootmisveaga, mida on vaid täpsel vaatlusel tuvastada võimalik.

3, jn 23: 20, 24, 66, 67). Teemal peatun veel järgmises peatükis, iga muistiseliigi juures eraldi. Ripatsite vormilist külge uurides sai selgeks siinsete ristikeste suur variatsioonirohkus. Kujult eraldas 67 ripatsit (Lisa 3), kõige variatsioonirikkamad on laibamatuste ristid, lihtsamate vormidega on esindatud põletusmatused.

1.2. Üldülevaade rinnalehed

1.2.1. Rinnalehtede ajaline ja ruumiline levik

Rinnalehtede puhul valitseb üksmeel, et tegu on Eestile iseloomuliku nähtusega, enamik rinnalehti on tõenäoliselt kohalik toodang. On välja pakutud, et ümmargused rinnalehed kujunesid välja ripatsmüntide jäljendamisest (Tõnisson 1962: 221–222). Teisalt võisid rinnalehed areneda välja ka Skandinaavias 10. sajandil levinud ehetest või Soomes 11. sajandil levinud analoogsetest ripatsitest (Leimus 2009: 9). Esemeliigina on siinsed rinnalehed küll Soome omadega sarnased, kuid välimuse põhjal siiski eristatavad. Impordina tulevad rinnalehtede puhul kõne alla pigem erandliku ornamendiga, nt taimornamendiga eksemplarid (Tõnisson 1962: 220).

Eesti vanimad rinnalehed kuuluvad 11. sajandisse, kuid nii varaseid on meilt teada vaid üksikud, mis kehtib üldjoontes ka 12. sajandi kohta. Alles 13. sajandi alguses hoogustub nende levik, mil nad muutuvad üheks domineerivaks ripatsiliigiks (vt ka Leimus 2009). Erinevalt ristripatsitest ei muutu rinnalehtede kasutamine muinasaja lõppedes marginaalseks, vaid neid kasutati Mandri-Eestis aktiivselt 16.–17. sajandini. Kesk- ja uusaegseid rinnalehti uurinud Kaalu Kirme (2002: 18) toob välja nende muutumise väliskujult suuremaks ja variatsioonirikkamaks, lisaks sõõrjale vormile valmistati ka ruudu- ja rombikujulisi rinnalehti ning ornamendis asenduvad senised motiivid suuresti romaani akantust meenutava taimornamendiga.

1.2.2. Rinnalehed esemetena

Esemetena on rinnalehed õhukesest hõbeplekist valmistatud ümmargused ripatsid. Reeglina on need ornamenteeritud, millel peatun järgmises alapeatükis. Lisaks sõõrjatele vormidele leiduvad ka mõned trapetsikujulised (vahel nimetatakse ka kirvekujulisteks) analoogse valmistamistehnikaga ripatsid, mida nimetatakse samuti rinnalehtedeks. Funktsiooni ja väliskuju põhiselt lähenedes saaks muidki ripatseid rinnalehtede alla liigitada, mis on ilmselt aluseks, miks nt Andres Tvauri monograafia eestikeelses versioonis on nimetatud Essu ripatseid¹¹ rinnalehtedeks (Tvauri 2012a: 116). Samamoodi sobituvad funktsiooni, valmistusviisi ning ornamenti poolest rinnalehtede liigituse alla ka mõned rombikujulised ristikujutisega pronksplekist ripatsid¹² (nt Keava linnamäelt: Tvauri 2012b: 47, jn 2.8: 4) ja kaks Lõhavere ehte- ja käsitöövakast leitud kolmnurgakujulist ripatsit (AI 4133: 2274: 33). Siinkohal nõustun, et olemuselt võidi neid küll rinnalehtedega analoogselt kasutada, kuid terminina on rinnalehed erialakeeles niivõrd konkreetsete leidude spetsiifilised, et pean sellist mõistekasutust eksitavaks¹³, segaduste vältimiseks lähtun käesolevas töös rinnalehtedest kui objektidest traditsioonilises mõistes¹⁴, sh eristades kirve- ehk trapetsikujulisi rinnalehti¹⁵.

Hõbeplekist välja lõigatud rinnalehti ornamenteeriti külmmenetlusel. Kaunistamisvõteteks on kasutatud kohrutamist (kummimist) ja puntsimist (tembeldamist). Kohrutamise all peetakse silmas reljeefse mustri taondamist metallplekile, mida võidi teha kas haamrit ja kumera otsaga metallpulka kasutades või kasutati spetsiaalset süvendatud vormi, mille jäljend pleki sisse taondati (Reidla 2012: 71). Puntsimine on mustri sisselöömine puntsi ehk spetsiaalse (soovitud kujundiga) mustriraua abil (samas). Rinnalehtede valmistamiseks kasutati tavaliselt madalaprotsendilist hõbedat, mis nt Varudi-Vanaküla analüüsitud rinnalehtede puhul on umbes 40–50% (Tamla 1991: 154). Hilisemad rinnalehed (14.–17. saj) on valmistatud veelgi viletsamast hõbedast,

¹¹Tegmist on kullast, paari sentimeetrise läbimõõduga ümmarguste ripatsitega, mis on kaunistatud granulatsiooniga ja filigraaniga (vt täpsemat kirjeldust ja fotot Leimus 2006: 23).

¹²Siinkohal pean silmas muinasaja lõppu dateeritavaid väiksemõõdulisi eksemplare, mitte hilisemast ajast tuntud suuremõõtmelisi rinnalehti.

¹³Iseenesest pole rinnalehed termina kuigi õnnestunud ja täpsem oleks nende liigitus ripatsiks.

¹⁴Teine lugu on ingliskeelse terminoloogiaga, kus „breastplate“ kõlab kohmaka ja segadusse ajavana. Tõlkides võiks eelistada kujuspetsiifilist tõlget, nt „silver round pendant“.

¹⁵Ka siin võiks mõelda parema nimetuse peale. Sobiva nimetuse leidmine on selliste ripatsite puhul veelgi keerulisem, sest kirve- ja trapetsikujulised ripatsid tähistavad traditsiooniliselt teistsuguse välimusega pronksist ripatseid. Seega selguse mõttes jään siingi käibemõiste kasutamise juurde.

tihtipeale on hõbedasisaldus neis niivõrd väikene, et neid võiks nimetada pigem pronkseheteks (sammas: 156). Kohalike rinnalehtede üheks tunnuseks on peetud riputusaasade kinnineetimist jootmise asemel (Reidla 2012: 74). Ristripatsid, mis on valamistehnikat kasutades tehtud, sellist tähelepanekut ei võimalda, sest riputamiseks mõeldud aas kuulub reeglina ülemise haara juurde. Küll aga võib sama tähelepanekut – kinnineeditud aasa kasutamist – täheldada kahe hõbeplekist ristripatsi juures ja ühe pronksripatsi juures, millel pole aasa või on aas purunenud (Lisa 1, jn 14: 3).

1.2.2.1. Rinnalehtede ornamentika

Rinnalehtede ornamentikal üldisemalt on eraldi peatunud Ivar Leimus (2009), kuid käesoleva töö rõhuasetusest lähtuvalt keskendun ainult ristisümboolikale. Ühelt poolt annab selleks aluse küsimuseasetus risti kujutisega rinnalehtede variatsioonirohkuse väljaselgitamiseks. Teisest küljest lubab arheoloogilises aineses domineeriv muu ristisümboolika, eriti aga ristripatsite ning ehk ka müntide märgimaailma kajastamine rinnalehtedel (Lisa 1, jn 15) seostada neid otse risti kujutisega (vt ka Leimus 2009), mitte juhuslikult risti meenutava kujutisega. Viimasest lähtuvalt arvan, et silmusnelinurga termini asemel võib kasutada ka julgelt sõna rist, millele osutab ka enamiku selliste rinnalehtede kandmiskontekst, kus on neid kasutatud mitte kui nelinurki (Lisa 1, jn 15). Seega rinnalehtede ornamentid olen ristina tõlgendanud üsna vabalt, motiivipõhiselt, võttes arvesse risti väliskujust lähtuvat nelikjaotusega kompositsiooni. Sellist jaotust aluseks võttes eraldasin kolm ristimärgiga rinnalehtede gruppi. Esimesse jaotusesse kuuluvad need rinnalehed, millel olev rist on kõige selgem, esile tõusev. Teise gruppi olen paigutanud samasugused, selgelt ristimotiiviga ripatsid, kuid mida ripatsikanna asukohta silmas pidades saab kirjeldada kui kaldriste. Viimasena olen eristanud need motiivid, milles risti kujutist on (tugevasti) stiliseeritud, kuid mille taga on võimalik näha risti kujutise modifikatsiooni. Selge risti kujutisega eristasin 13 rinnalehe tüüpi, kaldristiga 5 ja stiliseeritud risti motiiviga 14 rinnalehe tüüpi. Üsna võrdselt leidub selget risti ja stiliseeritud risti kujutist, vaid üksikutel kordadel kaldristi (Lisa 4).

Kordades harvemini kohtab rinnalehtedel muud sümboolikat, mille ornamendimotiividest tuleb mainida rinnalehe keskele kohrutatud „mummu“ või rõngast, triskele motiivi, lisaks veel üksikud erijuhud, kus elementidest domineerivad ristid, „kringlid“ ja korra on kujutatud looma (Leimus 2009, 13; Tallgren 1925: tahv XIII: 6).

Teistest erinevate trapetsikujuliste rinnalehtede märgimaailma kirjeldamisel võib I. Leimuse arvates nende ornamendi taga näha kas laeva lainetel, püstjat mõõka meenutavat Peetruse risti või oomegat (Leimus 2009: 13). Peetruse ristina kirjeldatavat kujutist on seotud ka Thori vasara kujutisega ning Thori kultusega (Tamla 1995: 95). Indrek Jets (2001: 137–138) on risti all olevat lainejoont silmas pidades välja pakkunud selle seose müüdiga, kus piksejumal võitleb maailmamaoga, pidades seda vastavasisulise Skandinaavia müüdi kohalikuks teisendiks või arengujooneks. T. Jonuks (2009: 300) on juhtinud tähelepanu, et Eesti kontekstis puuduvad igasugused viited kesk- või uusaegsetes allikates sellisele müüdile, mis iseenesest ei välista sellise müüdi olemasolu, kuid ei anna põhjust Skandinaavia müüdi otsesele ülekandmisele. Vaadates Soome ja Norra analoogseid ripatseid (nt Kivikoski 1970: joon 2–4), siis erinevad siinsed motiivilt, olles pigem lihtsamad. Lisaks võiks jooniste (samas) põhjal oletada, et nende kasutamise viis ehtena oli siin veidi teistsugune kui seda Soomes ja Rootsis, kus neid on kasutatud üksikuna või ainukese rinnalehena, mille küljes võis omakorda ripatseid olla. Kaberla ja Kukruse matuste juurest leitud kirvekujulised eksemplarid leiti koos ümmarguste rinnalehtedega, moodustades ilmselt ühe komplekti.

1.3. Ekskurss: muu noorema rauaaja ristikümboolika

Abstraktsemal tasandil on käesolevas töös olulisel kohal risti märk ja selle tähendus. On selge, et ristripatsite ja rinnalehtede märgimaailm on vaid üks osa toonasest esemelisest kultuurist ja ristikümboolika ornamendina omas teisigi kasutus kontekste. Järgnevalt peatun põgusalt muul nooremal rauaajal materiaalses kultuuris leiduval ristikümboolika, eelkõige olen proovinud tabada selle võimalikku ulatust.

Ilmselt suurem märgiline tähendus võiks olla ripatsitena kantud müntidel. Üldiselt pole müntripatsite semantika üle Eesti arheoloogiaalases kirjanduses eriti arutletud. Tean vaid Ivar Leimuse arvamust, et mõnel Taani või anglonormanni 11.–12. sajandi mündil kujutatud ristimotiiv võis olla eeskujuks ristripatsite-rinnalehtede ikonograafiale (Leimus 2009: 15). Lähenedes ripatsmüntidele kui ripatsitele, siis võib välja pakkuda nende kasutamise ja tähenduse taga muidki seoseid peale materiaalse väärtuse või jõukuse demonstreerimise. Seost ripatsitena kantud brakteaatidel esineva risti märgi ja selle kristliku tähenduse üle on küll välja pakutud muus kontekstis (nt Wicker 2008), kuid miks mitte kaaluda seda ka Eesti materjali puhul, eelkõige nendes situatsioonides, kus samas kasutuskontekstis esinevad ka muud võimalikku kristlikku tähendusvälja kandvad ripatsid (nt nagu Savastvere peitleius, vt 2.1.1.). Siinkohal võiks mainida rahvausundiga seotud teadet, kus Viljandimaa Uduallikale olla 17. sajandil ristimärgiga münte ohverdatud, ohverdamise kriteeriumiks oligi risti kujutis (Busch 1937: 65–66). Sarnaselt ristripatsite tõlgendamisega on ka ripatsmüntide puhul välja toodud, et risti kujutist võidi seostada ka muude ristile omistavate (paganlike) tähendustega (nt Berga 1989: 54). Teisalt võib küsida, et kui müntide märgimaailm oli oluline, siis miks kasutati ka väga kulunud hõberahasid, millel olev ornamentika silma ei paistnud? Kokkuvõttes leian, et teema vääriks sügavamalt arutelu, mille tõttu jätan omapoolse järelduse käesolevas töös õhku.

Veidi võiks peatuda ka ristikujuliste peadega rinnanõeltel ning nende võimalikul tähendusel, sest selliste rinnanõelte peadest on tehtud mõnel korral ka ristripatseid (vt eespool). Rinnanõelad esemetena ulatuvad balti hõimude juurde keskmisel rauaajal, kuid hilisrauaajaks olid need täielikult kodunenud ning kõnealused ristpeaga vormid kohalik ilming (Selirand 1974: 145; Jaanits jt 1982: 384). Nende puhul on tegu naiste rõivakinnituseks mõeldud esemega või on neid kasutatud keekandjana, seega on neil selge funktsionaalne külg. Ühest küljest tuleb rõhutada, et ristpeadega rinnanõelad võivad olla tüpoloogilise arengu tulemus, st mõneti juhus, et hilisrauaajal levisid just sellised vormid, aga mitte O- või W-kujulised rinnanõela pead. Teisalt saab argumenteerida, et lisaks esteetilisele küljele pidid nad omama teatavat semantilist külge, mida seostati ka risti kujutise endaga ja selle võimaliku tähendusega, sest miks muidu oleks neid mõningatel juhtudel ristripatsitena kantud? Kokkuvõttes leian, et

nimetatud teemale võiks tähelepanu pöörata, aga tavalises leiukontekstis, st kui ristpeaga rinnanõel on tavakasutuses rõiva- ja rinnakee kinnitusena, siis tuleks suhtuda nende ristimärgiga seotud semantikasse ilma sügavamaid järeldusi tõmbamata (vt ka Kurisoo 2011: 33).

Kolmanda esemegrupina püüavad pilku pahkadega hoburaudsõled, mille külge on kinnitatud või on koos kaarega valatud risti kujutis. Pahaga hoburaudsõlgi on eraldi uurinud Heikki Pauts (1997), kelle andmetele toetudes toon välja mõned aspektid ristikujulise pikendusega pahkadega sõlgede kohta, peatudes eelkõige pahkadel. Selliseid sõlgi saab materjali ja teostuse põhjal jagada lihtsalt valmistatud pronkssõlgedeks ja meisterlikult tehtud hõbesõlgedeks, mille hulgas saab eristada kaarele kinnitatud või koos kaarega valatud ristikujuliste pahkadega sõlgi. Esimese variandi sõlgedest on risti kujutis kõige selgemini esindatud 2a tüüpi sõlgedel, mille pahkadel olevate ristide ülaosa kujutab endast omakorda pikendust. Sellised sõled on levinud peamiselt 12.–13. sajandi Lääne-Eestis (samas: 91–92). Järgmise tüüpi (2b) sõlgi kasutati peamiselt 13. sajandil ning need on levinud Harju- ja Virumaa aaretes. Tegu on enamasti suurte hõbesõlgedega, mille ristikujulise pikenduse tagaküljes on aas, sageli rõngaga keti või ripatsite kinnitamiseks (samas: 92–93). Kolmanda alaliigi moodustavad peamiselt Saaremaalt leitud hõbesõled, mille dateering ulatub 12.–13. sajandi algusesse. Pahkade ristikujutis on saavutatud rombi servadesse ümarate aukude löömisega (samas: 93–94). Koos kaarega valatud pahaga sõlgede puhul saab risti kujutistest lähtuvalt jagada sõled kahte alaliiki. 13. sajandi esimesse poolde dateeritavad, peamiselt Saare-, Viljandi-, Harju- ja Virumaalt leitud sõlgedel on paha tagaküljel aasaga ja umbes pooltel eksemplaridel kirve(?)kujuline pikendus. Teise alaliiki kuuluvate sõlgede pahk on rohkem rombikujuline, ainsad paremini dateeritavad leiud osutavad nende kuulumisele 13. sajandisse, kusjuures paremini on valmistatud Saaremaa sõled.

Pahaga hoburaudsõlgede juures pole pahal mingit funktsionaalset eesmärki, seega pidi selliste sõlgede valmistamise taga olema mingi muu põhjus (Pauts 1997: 105). Kõik mainitud sõletüübid saab dateerida 12.–13. sajandisse (esimesse poolde), seega kattub ristikujuliste pikendusega pahkade ja ristripatsite kasutamise kõrgaeg mõlemal

esemeliigil ning nende ristisümboolikat võiks ilmselt tähenduslikult ka siduda (vt ka Leimus 2009; Pauts 1997: 106). Hea näitena võiks tuua Proosa asulast leitud ristripatsi ja ristikujulise pikendusega pahaga hoburaudsõle suure sarnasuse (Lisa 1, jn 16), võib arvata, et ristike on olnud eeskujuks sellise sõle valmistamisel. Lisaks pahkadele kohtab ristisümboolikat ka sõlgede otsanuppudel, seda ka ilma pahata sõlgede juures. Heiki Valk (2004: 283) on välja toonud, 12.–13. sajandil ilmuvad hoburaudsõlgede otsanuppudele kaldristid, mis on eriti jälgitav Kagu-Eestis.

Erinevaid ristikujulisi pikendusi-laiendusi on hilisrauaaegsetel esemetel palju kasutatud, nt mõõgatupe otsadel (nt Varbola AI: 5299: 588) või luunularipatsitel (vt allpoolt), kuid ilma põhjaliku analüüsita ei saa otsustada nende risti kujutise tähenduslikkuse üle. Samamoodi võiks suhtuda ka erinevatesse ristikujulistesse vööosadesse nagu pandlad, naastud ja kinnitused, millel teatavas kontekstis võis risti kujutisest tulenev tähendus olla (nt Maidla II kalmistus vt 2.2.1.3.), aga üldistaval tasemel jätaaksin selleteemalised järeldused tegemata. Lisaks kohtab ristimärki ornamendimotiivina paljude (hilisrauaaegsete) esemete juures. Näiteks ehivad nõguskumeraid käevõrusid erinevad ristikujutised, sh mõnikord ka ristripatsite kujutised (vt nt Leimus 2009: 20; Valk 2004: 283), seda kohtab veel nt kaalukausside dekoratsioon (AI: 3732: 90) ja ka mõnel savinõul (AM 580: 310). Peale selle kasutati ristimotiivi ka tekstiilide muustrites, viimasest on jälgi nt Lõhavere ehte- ja käsitöövakas säilinud tekstiilil.

Eelneva põhjal saab järeldada, et ristisümboolika kasutamine oli muinasaja lõpus väga levinud, esinedes eriliigiliste esemete koosseisus ning erineval moel. Ilmselt oli ka tähenduses erinevusi ning ristisümboolika tähenduslik pool võis kasutuskontekstist lähtuvalt muutuda. Ristisümboolika mitmekesiste kasutamiskiiside avamine nõuab omaette tähelepanu ning jääb hilisemaks uurimiseks. Käesolevas töös keskendun spetsiaalsetele, esmajärjekorras ristiga seotud esemetele, ristripatsitele ja ristimärgiga rinnalehtedele.

2. Leiukontekstid

2.1. Aarded

Aaretes leiduvate ripatsite analüüsimisel võtsin aluseks ehteid sisaldavad peitleiud¹⁶. Esmalt soovin välja selgitada kui palju on sellistes aaretes ripatseid, seejärel võtan täpsema vaatluse alla ripatsitega aarded. Analüüsi kaasasin kõik mulle teada olevad hilisrauaajast pärinevad peitleiud¹⁷, milles on vähemalt üks ese, mida ehtena liigitada saab. Selliselt piiritledes analüüsisin 42 aardeleidu (Lisa 2, jn: 17). Nimetatud lähenemine on lihtsustatud, sest osa ehteid võidi aaretesse olla peidetud kui hõbe, kuid käesoleva töö huvides pole nii range eristus vajalik. Samal põhjusel kaasasin töösse ka peamiselt müntidest koosnevad leiud, milles on üks või kaks ehet ning ei eristanud „vähem“ või „rohkem“ ehteaardeid.

Iseloomustades mõne sõnaga hilisrauaaegseid peitleide, siis erinevad need viikingiaegsetest ehterohkuse poolest. Noorema rauaaja alguses domineerivad mündiaarded ning ehteid (ripatseid) leidub neis vähesel määral ja enamasti on tegu selge impordiga, eksootiliste leidudega¹⁸ (Tõnisson 1962, Tamla ja Kiudsoo 2005). Ehteleidudega aarded koonduvad selgelt 13. saj alguskümnenditesse, sisaldades esmajoones kohalikke ehteid, peamiselt rinnalehti, samal ajal väheneb märgatavalt müntide (ja ainult müntidest koosnevate aarete) osakaal (samas).

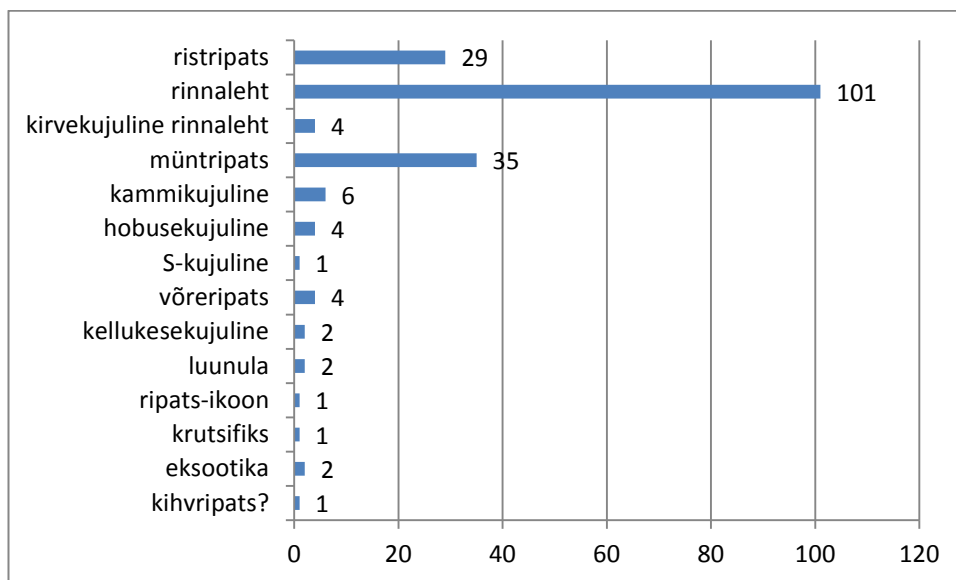
Analüüsitud aaretest oli erinevaid ripatseid 29-s aardes, mis teeb ligi 70% kõigist käsitletud kompleksidest. Kokku ligi kahesaja ripatsi hulgas domineerivad selgelt rinnalehed, moodustades veidi rohkem kui poole kõikidest ripatsitest (52 %), millele järgnevad müntripatsid 35 tk (18%) ja ristripatsid 29 eksemplari näol (14 %). Kõiki

¹⁶Käesolevas töös kasutan termineid aarde- ja peitleid sünonüümina

¹⁷Põhiosa andmestik põhineb Evald Tõnissoni (1962) artiklil, AVE-del, TATÜ-del

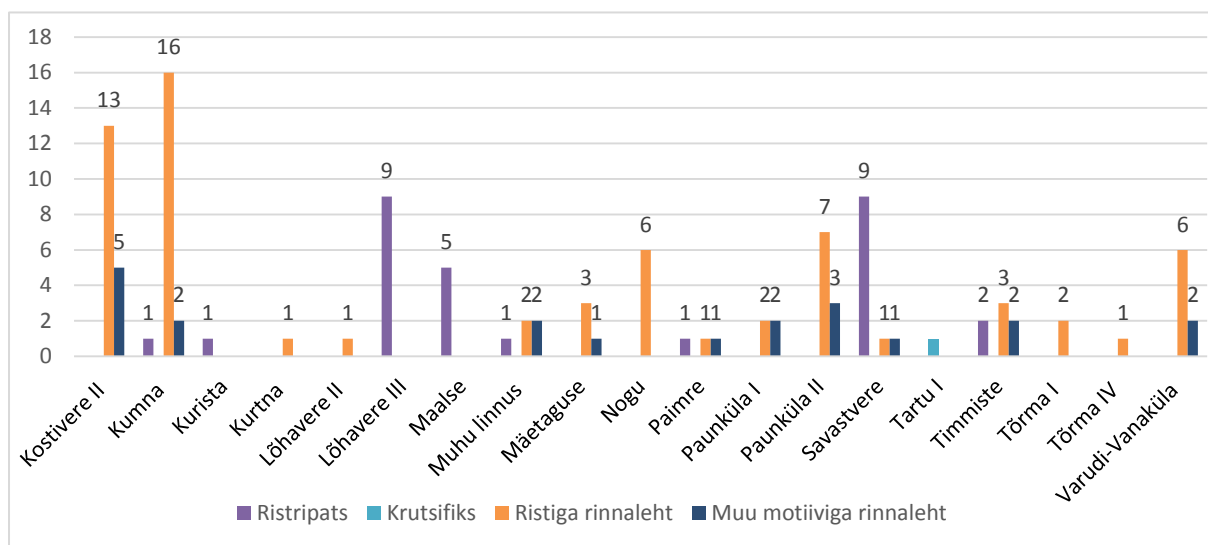
¹⁸Kaks sellist on seotud ka hilisrauaaegsete aaretega. Kostivere II aarde koosseisu kuuluv ümmargune, mägikristallist ripats (Tamla ja Kiudsoo 2005: 52) ja Rääbise aarde koosseisu kuulub üks poolkerakujul, filigraanilustustega ripats (Tõnisson 1962). Mõlemad on märgitus jn 1 eksootikana.

ülejäanud sümboltähendusega ripatseid esineb märgatavalt vähem, enamasti alla viie (jn 1). Lisaks tasub vaadata milliseid ripatseid ei ole aaretes esindatud. Kõnekatest ripatsitest puuduvad täielikult hammas-, kihv-, luu,- küünisripatsid¹⁹, noakujulised ripatsid, nn kirvekujulised ripatsid, linnukujulised ripatsid.

Joonis 1. Kõikides aaretes esinevad kõnekad ripatsid

Ripatseid sisaldavatest 29-st peitleiust on ristripatseid ja ristimärgiga rinnalehti 19 aardes, mis teeb selliste aarete osakaaluks 66% kõigist ripatsitega aaretest.

Joonis 2. Aartes leiduvad ristripatsid (sh krutsifiks) ja ristimärgiga rinnalehed

¹⁹Savastvere aardes esineva kihva ripatsina kasutamine ja kuulumine aarde juurde pole selge (vt 2.2.1.).

Ristripatseid (lisaks veel krutsifiks Tartu aardest) leidub kaheksas aardes, (jn 2), mis teeb kõikidest ripatseid sisaldavatest aaretest viiendiku. Savastvere ja Lõhavere leidudel peatun hiljem põhjalikumalt.

Aaretes leiduvate ristikeste arv varieerub, ulatudes ühest eksemplarist üheksani (jn 2). Lisaks erinevad need ka materjali ja välimuse poolest. Enamik riste on tehtud pronksist, vaid kaks risti 29-st on hõbedast. Esimene neist on Paimre aardest (Lisa 3, jn 23: 1). Ristike on üks vanimaid ja välimuselt nn skandinaavia tüüpi (Staecker 1999: 108–115, tüüp 1.4.2.–1.4.3). Paimre ristripatsit võib valmistamistehnika ja väliskuju põhjal pidada impordiks Põhja-Lätist (Tamla 2005: 114). Teine sarnase välimusega hõberistike on teada 1220. aastatesse dateeritava Kumna aarde juurest (Tõnisson 1970), mida võiks materjali ja välimuse põhjal samuti impordiks lugeda (Lisa 3, jn 23:2). Timmiste (ka Keila Liikva) aardeleiuist on teada kaks pronksist ristripatsit, aare on rinnalehtede abil dateeritav 13. sajandi alguskümnenditesse (Leimus 2009).

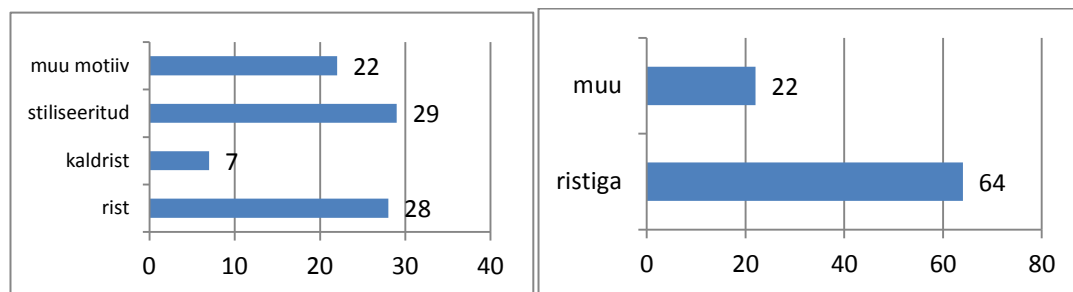
Kohalikuks toodanguks võiks pidada enamiku Savastvere peitleiu (vt täpsemalt 2.1.1) ja Lõhavere ehte ja käsitöövaka ristidest (vt täpsemalt 2.4.2.2). Väliskuju põhjal pean kohapealseks toodanguks Muhu linnuselt leitud risti²⁰ (analoogne Savastvere ristiga, AI 3355: numbrita 1; Lisa 3, jn 23: 4). Toetudes A. M. Tallgreni (1925: 142, tahv XI) andmetele on leitud 5 ristripatsit ka Lääne-Nigulast Maalsest. Ripatsid pole küll publikatsioonis detailselt näha, aga tundub, et kaks-kolm võiks kuju järgi otsustades olla kohapealne toodang (samam, tahv XI, keskmised ripatsid). Seega tundub, et 29-st uuritud ristist võiks kohapealsetena käsitleda umbes kolmveerandit.

Kahekümne üheksast ripatseid sisaldavast aardest on rinnalehtedega 21, millest 16-s esineb ristimotiiviga rinnalehti. Võttes vaatluse alla need 16 aaret (jn 2) ja rinnalehed, siis sealsete rinnalehtede ornamentikas domineerib selgelt risti motiivi kasutamine (jn 3)²¹. Vastavalt alapeatükk1.2.2.1. toodud jaotusest selgub, et rinnalehtede juures, on kõige enam eelistatud n-ö selget risti kujutist väljendavat motiivi. Üsna samaväärselt on

²⁰ Ülejäänud Muhu aarde ehted võiksid olla kohapealne toodang (Tamla ja Kiudsoo 2005: 46), ristikesse kohta pole arvamust avaldatud.

²¹ Olen käsitlenud neid rinnalehti, mida olen kas ise näinud või nende motiivistiku kohta on piisavalt informatsiooni publitseeritud. Käsitlemata on ainult paari rinnalehe ornament ning nende motiiv ei muudaks üldpilti.

kasutatud stiliseeritud risti kujutist, kaldristina käsitletud motiiv on kõige harvem, vaid seitsmel rinnalehel. Muid motiive nagu kohrutatud mumm, kiired jms kohtab umbes neljandikul käsitletud rinnalehtedest (jn 3).

Joonis 3. Ristimärgiga rinnalehtede motiivid aaretas. Vasakul kõik analüüsitud rinnalehed ja ristimotiiviga rinnalehtede jaotus risti motiivist lähtuvalt, paremal sama asi kokkuvõtlikult

Muud ristisümboolikat kohtab peitleidudes harva. Paaril korral esineb ristikujulise pikendusega pahaga hoburaudsõlgi (nt Kostivere II, Mõigu, Tõrma II), ristimärgiga on kaunistatud mõned käevõrud (nt Timmiste, Mõigu, Kallavere) ning hoburaudsõlgede otsanupud (nt Tõrma I, Kurtna, Varudi-Vanaküla). Kokkuvõtvalt tuleb aga tõdeda, et võttes arvesse kogu leiumaterjali (st ka rinnalehti ja ristripatseid), siis domineerivad hilisrauaaegsetes peitleidudes kohapeal valmistatud ja ristisümboolikaga seotud ehteleid.

2.1.1. Savastvere

Täpsemaks analüüsiks olen valinud **Savastvere peitleiu** (AI 3355), seda eelkõige põhjusel, et tegu on pea ainult ehetest koosneva leiuga, kuhu kuulub hulgaliselt ripatseid, sh risti kujutisega. Lisaks on nimetatud leid tervikuna Eesti arheoloogialases kirjanduses vähe tähelepanu pälvinud, kuigi tegu on ühe suurima muinasaja lõpust pärineva peitleiuga.

Savastvere leiu näol on ilmselt tegu 12. sajandi keskpaigast või teisest poolest²² pärinevate esemetega, mis leitud muinasasulast. Leiu juures oli olnud ka kasetohu tükke, mis viitab võimalusele, et esemetekogum võis algselt mingisuguses kabis või vakas olla (Tamla ja Kiudsoo 2005: 42). Ester Oras on oma bakalaureusetöös pakkunud välja, et tegu oli tõenäoliselt ajutiselt maapõue peidetud aardega, mida võiks käsitleda teoreetiliselt näiteks pruudivarana, aga igatahes aardena, millel oli matmise hetkel kas majanduslik või religiooniga seotud tähendus (Oras 2006: 38).

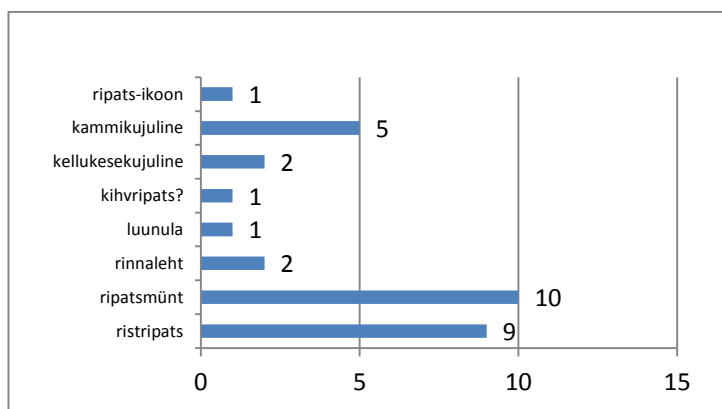
Ligi 150-st leiust moodustavad veidi üle viiendiku erinevad ripatsid²³ (jn 4). Kõige enam on münt- (10 tk) ja ristripatsid (9 tk)²⁴, kumbagi umbes kolmandik kõikidest ripatsitest, millele järgnevad suured hobustega kaunistatud kammikujulised ripatsid (5 tk) ning kahe eksemplariga on esindatud rinnalehed (millel ühel risti kujutis, Lisa 4, jn 24: 4) ja kellukesekujulised ripatsid. Leiukogumisse kuulub ka üks luunularipats ning Eesti leiumaterjalis ainulaadne Jeesuse kujutisega nn ripats-ikoon, ka võib ripatsite hulka kuuluda veel ka üks murdunud ülaosaga kihv²⁵. Lisaks nimetatud ripatsitele leiti veel 9 kuljust. Muudest leidudest püüab pilku neljast ketireast koosnev ja ühtekokku 1,7 kg kaaluv rinnakee, koos kahe luunula- ja ühe ristikujutisega keekandjaga, rinnakeesse kuulusid veel ilmselt mõned leiukogumisse kuulunud ripatsid või kuljused (Tamla ja Kiudsoo 2005: 42). Neile lisandub veel 13 käevõru, 15 sõrmust, 5 või 6 ristpeaga rinnanõela, 4 luust labidakest, pintsetid, noatupp, ilmselt naaskel ja veel erinevaid esemete ja ehte katkeid ning mõned tekstiilitükikesed.

²²Kahjuks pole võimalik leidu täpsemalt dateerida, sest kuuest mündist pärinevad pooled 11. sajandist ja ülejäänud on robustsed, osalt kohalikud jäljendused ning kõik olid kasutusel ripatsitena (Leimus 2009: 8, Kiudsoo 2008: 92).

²³Andmestik AI inventariraamatust: AI 3355

²⁴Ristripatsite arv võib ka suurem olla, nagu on viidatud mõneteistkümnele ristripatsile I. Leimuse artiklis (2009: 8), kuid peanumbri 3355 all pole neid ei inventariraamatus, püsinäitusel ega hoidlas. Seega jään oma andmete juurde.

²⁵Kuna aare on leitud asulakihist (Tamla ja Kiudsoo 2005: 42), siis murdunud ülaosa tõttu ei saa kindel olla, et tegu ei võinud olla lihtsalt kihvaga asulakihist; ka ei ole üheski teises ehted sisaldavas aardeleius kihvripatsid teada.

Joonis 4. Savastvere peitleiu kõnekad ripatsid

Leidu kuuluvad vähemalt 7 täpselt ühesugust ristripatsit (Lisa 3, jn 23: 21), mis on valatud ühes ja samas vormis ning mille puhul võib uskuda nende kohapealset toodangut (Leimus 2009: 8). Teisi selliseid ripatseid meilt leitud ei ole, küll on samas leius oleval rinnalehel analoogne kujutis²⁶ (Lisa 1, jn 15, ülemine paar), mis võimaldab oletada, et need on sama meistri poolt umbes samal ajal tehtud (vt ka Leimus 2009: 22). Iseenesest on sarnaseid riste paljudel rinnalehtedel (Lisa 4, jn 24: 4), aga eelnevalt väljakäidud mõttele võiks anda kinnitust asjaolu, et aare on dateeritud 12. sajandisse, mis on varasem kui rinnalehede leviku levimise kõrgaeg (13. saj alguskümnendid), kuhu teised taolised dateeruvad (vt Leimus 2009). Ilmselt on kohalik toodang ka juba eespool Muhu aarde ristiga seoses mainitud ripats AI 3355: numbrita 1 (Lisa 3, jn 23: 4). Näib tõenäoline, et ristripatsitest on Vene poolt sattunud Savastvere leidude hulka AI 3355: numbrita 2 (Lisa 3, jn 23: 33), millele analoogne ripats on elutud ka Madi kalmistus. Sellised ristikesed on dateeritud peamiselt 12. sajandisse ning on üsna levinud Loode-Venemaal, nt Novgorodis, Ukrainas Kiievi kandis ning ka Lätis (Staecker 1999: 121–123 ja seal viidatud kirjandus). Seda tüüpi ristide puhul on tihti kasutatud emailimist, mille tulemusena on originaalis tegu pilkupüüdvate, tihtipeale kollaste-roheliste ristikestega (vt nt Sedova 1981: joon 80), ka kõnealuse Savastvere ripatsi puhul on jälgi emailimisest. Tundub tõenäoline, et selline ristike on sattunud Savastvere leiu hulka koos Vene ortodoksi päritolu ripats-ikooniga ida poolt Peipsit. Ripats-ikoonil on inimese kujutis koos aupaiste ja raamatuga, sõrmed ristimärgi tegemise asendis – kahtlemata on seal kujutatud Kristust. Eesti leiumaterjalis on tegu

²⁶Teise samas leius oleva rinnalehe motiiviks on n-ö kodarad või kiired

ainukese omataolisega²⁷. Võib spekuloida, et tegu on omamoodi kristliku tähendusega luksusesemega.

Savastvere aare võiks pakkuda vastust ka küsimusele imporditud ristide ja kohapealsete ristide erinevast tähendusväljast. Arvan, et kui tegu on eksootiliste esemetega ja teistest selgelt eristuvatega, siis võidi neisse ka teistmoodi suhtuda, nt emailitud ristid võisid olla erilisemad. Teisalt kui tegu on samaväärsete sarnaste esemetega ja nende kasutamiskontekst on ühesugune (nt ühes kaelaehtes), siis võis selle omanik ehk importristikest rohkem väärtustada (nt selle saamine oli kulukam), kuid semantika seal taga asetub ilmselt laiemasse kultuuritausta.

Savastvere leiu arvukaimaks ripatsiliigiks on müntripatsid, mille puhul on tegu Saksamaal valmistatud müntide ja nende jäljenditega ning võib uskuda, et need moodustasid koos helmestega kee (Kiudsoo 2008: 92). Eelnevalt peatusin müntripatsite tähenduslikult küljel ja seal esineva ristimärgi võimalikul tähendusel (vt 1.3.). Arvuliselt järgnevad ripatsitest viis pronksist kammikujulist eksemplari, mille ülaosa kaunistavad kaks nägudega vastamisi hobust. Sellised ripatsid on omasuguste seas kõige levinumad Eestis, kuuludes eelkõige 11.–12. sajandisse (Luik 1999: 153). Nende interpreteerimisel on erinevad uurijad käinud välja sümboolseid tähendusi, mis on seotud kas viljakusmaagiaga või abstraktsemalt elujõuga seotud semantikaga (samas: 140–153; Tamla ja Kiudsoo 2005: 42).

Sümboolset tähendust võib omistada ilmselt luunularipatsile, mida traditsiooniliselt on väliskujust lähtuvat astraalsümboolikaga seostatud (Jonuks 2009: 299). Hilisrauaaegsete luunulakujuliste ripatsite tähendusele on pakutud ka alternatiivset tõlgendust, kus luunulaid on seotud kristliku tähendusväljaga, eelkõige Maarja kultusega (Vaska 2003: 102). Siinkohal on huvitav märkida, et edela-Saksamaalt Lahr-Burgheimist on leitud kirikust ca 700 aasta paiku dateeritud naisematus, koos kaelakeega, kus mh on kaks luunulakujulist ja üks ümmargune ristikujutisega ripats (Krohn ja Bohnert 2006: 100–101, 105–106). Lisaks on arheoloogilisest materjalist teada leide, kus luunularipatsi

²⁷Lähim vaste on teada sellele Kobratu kalmest, mis välimuse põhjal otsustades on kohapealne toodang (vt ka Jonuks ja Kurisoo: ilmumas)

keskosas on sissepoole suunatud ristikujuline laiendus (nt AI 2670: 7). Analoogset ornament (ristikujulise laiendusega luunulat) on paaril korral teada rinnalehtede märgimaailmast (nt Kukruse I matuse juurest, Lisa 4, jn 24: 28). Teisalt on välja pakutud, et rauaaja lõpul võis luunula oma märgilise tähenduse olla juba kaotanud, esinedes lihtsalt iluasjana (Leimus 2009: 22).

Aardest on leitud ka kellukesekujulised, päris kelluke si imiteerivad ripatsid (2 tk). Välimuse põhjal otsustades võiksid need endas kanda sama ideed, mis kellukesed-kuljused, olles seotud helisemisega. Kuna sellised kuju jäljendavad ripatsid seda heli ei tee, võivad need olla ka lihtsalt kaunistuselemendid.

2.2. Matused

Allikmaterjali kogudes võtsin sihiks läbi vaadata need kalmistud, mida on teaduslikult kaevatud ning mille kohta on olemas aruanne või piisavalt põhjalik publikatsioon, mis võimaldaks kontekstuaalset analüüsi. Tööst jätsin välja omaette rühma moodustavad varased kivikalmed, nt tarand- või kangurkalmed, kuhu on maetud üksikuid matuseid veel nooremal rauaajal ja hiljemgi. Sellistest kalmetest on hilisrauaaega dateeritavaid ristikesi leitud nt Tarbja-Miku tarandkalmest (Moora 1967, tahv 4) ja Kobratu kalmest (AI 3357: 281). Kahjuks puudub sellistest kalmetest ammendav ülevaade ning ristripatsite kontekst jääb neis paljudel juhtudel segaseks (nt Tarbja-Miku, Moora 1967). Pikemalt ei peatu ma ka ristripatseid ja rinnalehti sisaldavatel, kuid eristuvate etnostega ning matmiskommetega kalmerühmadel, nagu vadjäpärased kalmistud Kirde-Eestis ja Tartumaal ning kääpad Siksäläs ja Lindoras²⁸. Lisaks kuuluvad sealsed leiud suuresti hilisemasse perioodi kui käesoleva töö ajalised raamid.

Põgusa ülevaate korras võiks mainida, et Kirde-Eesti vadjäpärastest kalmistutest on teada viis ristripatsit. Jõuga kääpast pärit eksemplar kuulub 12. sajandisse, ülejäänud neli pärinevad zhalnikutest, millest kolme dateering ulatub 13.–15. sajandini. Ühele ripatsile analoogiad (ja dateeringut) pole teada, kuid tegu on ilmselt ida poolt toodud

²⁸Lisaks pole Lindora ristiripatsite leiukontekst selge.

ehtega, mida on kasutatud ristripatsina (Ligi 1993: 64, 115; tahv XXXI ja XXXIII ja seal viidatud kirjandus).

Tartumaa 13.–17. sajandivadjapärastes kalmetes leidub suurel hulgal rinnalehti, kuid nendel puudub tavaliselt keskne ornament. Ka on leitud ümmargusi pronksripatseid koos nn „õitsva risti“ kujutisega, mida Novogorodi paralleelide põhjal saab dateerida 12.–14. sajandisse. Ristripatseid on teada 12 eksemplari, millest 11 kuuluvad selgelt keskaega (14.–15. saj) ja üks ristike 13–14. sajandisse (Ligi ja Valk 1993: 190–191; tahv LXXX, LXXXI ja seal viidatud kirjandus).

Siksäläst on leitud viis 11.–13. saj dateeritavat ristripatsit (kõik lastematused), lisaks kaheksa rombikujulise keskosaga 14.–15. saj ristikest, millele lisanduvad üks nn palmetimotiiviga ja kolm ortodoksi risti (Laul ja Valk 2007: 76–77 ja seal viidatud kirjandus).

2.2.1. Põletusmatused

Ligi kolmekümnest läbivaadatud põletusmatustega kalmetest leidis ristripatseid²⁹ kolmandikus (Lisa 2, jn 18), mis koonduvad põhiliselt Lääne- ja Saaremaale, millel peatun ka pikemalt. Läänemaa- ja Saaremaa kalmistute domineerimine on seotud allikmaterjali valiku piiritlemisest, milleks on teaduslikud kaevamised või põhjalik publikatsioon.

2.2.1.1. Läänemaa põletusmatustega kalmed

Läänemaa põletusmatustega kalmetest on arheoloogilistel kaevamistel ristripatseid leitud kokku kaheksast kalmest: **Ehmja „Varetemäe“** (Lisa 2, jn 18: 1) **Uugla I–III** (Lisa 2, jn 18: 27), **Kõmsi III** (Lisa 2, jn 18: 12), **Linnamäe** (Lisa 2, jn 18:16), **Maidla I–II** (Lisa 2, jn 18, nr 20). Lisaks on neli ripatsit saadud juhuleiuna Kirimäe kalmest (Mandel 2003: 95). Rinnalehed on põletusmatustega kalmetes väga harvad ja nii on teada ristikujutisega rinnalehti nimetatud Linnamäe ja Uugla III kalmest.

²⁹Rinnalehed on põletusmatusega kalmetes pigem erandlik nähtus.

Mati Mandeli tulemustele toetudes (2003) selgub, et üldiselt pole võimalik Läänemaa kalmete ristripatseid ega rinnalehti seostada ühegi matuse-, põletus- või leiukompleksiga³⁰. Ühe erandliku võimaluse pakub Uugla II kiviringkalme, kuhu oli maetud ilmselt üks surnu, arvatavasti naine (Allmäe 2003: 247). Kalme leiumaterjal kuulub 12. sajandisse või 13. sajandi algusesse, vaid ristripatsi puhul on M. Mandel tõstatanud küsimuse selle varasema dateeringu kohta, paralleelide põhjal ehk ka juba 11. sajandist, kuid niisamuti võib see pärineda ka 12. või 13. sajandist (Mandel 2003: 81 ja seal viidatud kirjandus). Siinkohal võib tõstatada küsimuse, milline rist kvalifitseerub paralleeli alla? Nt nimetatud risti „kerakujulised harud“ M. Mandeli sõnastuses (Mandel 2003: 81) on minu hinnangul seda rohkem nt Kõmsi kalme ristikese puhul, sarnanedes rohkem toodud analoogiga Novgorodist (Sedova 1981: 50, joon 16: 3), aga kas sellise väikese erinevuse taga ka ajalist vahet peaks tähendama on küsitav. Nimetatud ripatsi puhul, toetudes ülejäänud sama kalme leiumaterjalile ning enamiku teiste taoliste ristide ajalisele kuuluvusele, pooldan ka selle ripatsi dateerimist pigem 12.–13. sajandisse, millele osutavad ka muud Läänemaa kalmete ristid.

Konkreetselt põletuslaiguga saab seostada vaid Linnamäe kalmest leitud ühte ristripatsit (Lisa 3, jn 23: 13), sinna kuulusid veel fassetitud nuppudega hoburaudsõlg, kirvekujuline ripats, loomapeakujulise rihmakannaga vöö vahelüli, kolmest traadist keeratud käevõru katke ja savinõu kilde (Mandel 2003: 70, joon 10: III, tahv. XLIV). Suhteliselt viimase lähedal leiti leiukompleks, kuhu kuulusid vähemalt kolme rinnalehe katkendid (ühel risti kujutis, teistel ornament arusaamatu), kuljus ja nende katkendid ning klaashelmes (samas: 70, joon 10: K-1). Väliskuju põhjal saab pakkuda täpsemat dateeringut vaid ühele huviorbiidis olevale ripatsile, eelnevalt mainitud Linnamäe kalmest pärinevale ristikujutisega rinnalehele (AM 491: 1141, Lisa 4, jn 24: 8). Viimast võiks aaretest pärit analoogide põhjal dateerida 13. sajandi algusesse (Leimus 2009: 11). Käies välja mõtte, et ristikujutisega ripatsite esinemine on ühe kalmistu sees enamvähem üheaegne nähtus, võiks kogu Linnamäe kalmistu ristid kitsamalt 13. sajandi algusesse dateerida.

³⁰ Käsitletud kivivarekalmete puhul on tegu kollektiivsete matmispaikadega, kus enamik luid ja leide puistati üle kogu kalme laiali. Tuleb tõdeda, et ilmselt jääbki madala kivistikuga põletusmatuste väljadega kalmistutel teadmata, millised üksikesemed kuuluvad ühe matusekompleksi juurde (vt ka Mandel 2003: 137–138; Pihlman 2002: 79–80, Wickholm ja Rainen 2006: 152).

Kompleksideväliste ristripatsite leidude puhul võib tõstatada küsimuse, kas tegu oli üldse matuse juurde kuuluvate leidudega või on need sinna hiljem sattunud/toodud? Välise vaatluse põhjal tundub, et kõik leitud ristripatsid ja rinnalehed on tuld saanud³¹, seega võib neid seostada matmisriitusega, paraku jäävad täpsemad seosed indiviidide tasemel teadmata. Väiksematest kalmetest (vähema arvu kompleksidega), on leitud üks või kaks ristripatsit kalme kohta, st arvatavasti üks ristike ühe surnu kohta, millele osutab ka Uugla II kiviringkalme.

Kõige enam kohtab Läänemaa kalmetes rombjaat-, kolmnurksete haaraotstega ripatsitüüpi (Lisa 3, jn 23: 13), mille puhul pean tõenäoliseks selle kohapealset päritolu. Kõige rohkem esineb selliseid Maidla II kalmes (kolm eksemplari), millest kaks on ilmselt valatud samas vormis (AM 580: 5726, 6161), veel on selliseid teada Linnamäest ja Ehmjast. Selliseid riste on Lätis peetud impordiks ning dateeritud 13.–14. sajandisse (Mugurēvičs1974: 227), mis võiks samuti anda kindlust nende kohapealse vormina tõlgendamisel. Konkreetsemalt on Läti uurija Ē.Mugurēvičs Eestis valmistatuks ristideks pidanud rombja keskosa ning rombikujuliste haaraotstega ažuurseid ripatseid, millest üks on leitud Linnamäe kalmest (AM 491: 761, Lisa 3, jn 23: 58) ja teine Otepää linnuselt. Läti ristidest artikli kirjutamise ajal oli selliseid teada Lätis üks ning see on dateeritud 12. sajandi teise poolde (samas). Põhimõtteliselt sobivad välja toodud dateeringud ka eelnevalt väljakäidud oletusega, et ristripatsite kasutamine Linnamäe kalme sees võiks olla enamvähem üheaegne nähtus. Nii võib Mugurēvičsi poolt välja pakutud ja rinnalehtede põhjal saadud dateeringute abil Linnamäe kalmistu ristripatsid ehk suuremgi kindlusega 13. sajandi ümber dateerida.

Teiste Läänemaa kalmete põletusmatuste ristide puhul pakuksin teostuse ja mulle teadaolevate analoogide puudumise tõttu kohalikuks toodanguks veel kolme-nelja risti, samaväärsel hulgal leidub ka n-ö universaalse kujuga ristikesi. Mainida tasub veel Uugla III kalmest leitud nn ümarsvastikaga rinnalehete³² (Mandel 2008: 119). Viimane

³¹Esemete võimalikust seisukorrast peale laibapõletust vt nt T. Jonuksi ja M. Konsa eksperimendist (2007)

³²Mati Mandeli(2008: 119) sõnastuses „tulemärk“.

motiiv on üsna harv (Lisa 4, jn 24:31, 32), esinedes Nogu aarde koosseisus (vt ka Leimus 2009: 12) ning Kukruse laibakalmistus (Jonuks ja Lõhmus 2010).

2.2.1.2.Saaremaa

Üsna erinevat pilti pakuvad aga ristripatseid sisaldavad Saaremaa põletusmatustega kiviringkalmed **Piilas** (Lisa 2, jn 18: 22) ja **Kureveres** (Lisa 2, jn 18: 11) kus kalmetel on selged piirid, luud on osteoloogiliselt määratud ning leiumaterjal nendega seostatav. Piilast on kaevatud seitse matust, dateeringuga 10.–11. saj. Piila ristripats leiti üksikuna mehematuses, mis on Marika Mägi hinnangul kuulub 11. sajandisse. Samast kalmistust väljakaevatud ülejäänud kuues matuses ühtegi muud ripatsit ei esinenud (Mägi 2002: 43–44). Sarnaselt on Kurevere viiest matuses ainsaks ripatsiks ristike. Sealsed matused on dateeritud 11.–13. sajandi alguseni ning ristripats pärineb 12. sajandi naisematuses (samas: 45–47).

Lisaks kiviringkalmetele on leitud ristikesi veel põletusmatustega **Randvere** (Lisa 2, jn 18: 24) **Rahu** (Lisa 2, jn 18: 23) ja **Viltina**³³ (Lisa 2, jn 18: 25) kivivarekalmetest. Kahe esimese puhul on Marika Mägi (2002) eristanud matusekomplekse, kolmandat on põgusalt käsitletud Aita Kustin oma kandidaaditöös (1962). Lähtuvalt nende kalmete iseloomust on väga raske hajali leiumaterjali põhjal matusekomplekse eristada, mistõttu on see kriitikat pälvinud (Mandel 2003: 137–138; Pihlman 2002, Wickholm ja Rainen 2006). Käesoleva töö seisukohalt ei lasku ma sellesse probleemistikku, vaid esitan need kompleksid, mida on välja pakutud, kuid ei tee nende põhjal sügavamaid järeldusi.

Eelnevast tulenevalt jääb tegelikult lahtiseks, kas Randvere puhul on võimalik eristada ühteteist matusekompleksi (10.–12. saj), millest üks ristripatsiga maetu oleks naine (11. saj teisest poolest) ning teised kaks ristripatsi leidu võiks kuuluda 12. sajandist pärinevast kaksikmatuses (mees ja naine) juurde (kummalgi 1 ristike?) (samas: 47–51)³⁴. Niisamuti jäävad õhku Rahu kalmistu puhul 31 kindlat ja 9 tõenäoliselt matusekompleksi (10.–13. saj), millest Mägi käsitluse järgi leitud riste kolmest

³³Viltina kalmest on leitud veel ka kolm 13–14. sajandi laibamatust (Mägi 2002: 62).

³⁴Lisaks on Randvere kalmest leitud veel üks ristike (AI 3895: 374).

matusest: mehematus (12. saj), tõenäoliselt naise matuse (12. saj,) ning tõenäoliselt naise (tüdruku?) matuses (12. saj algus) (sammas 57–58).

Omaette probleemne on Viltina kalmistu analüüsimine, kuna väljakaevamisi teostati suurel maa-alal kiirustades³⁵, mistõttu kannatas kaevamiste täpsusaste ja dokumentatsioon, lisaks on osa leide kaduma läinud (Mägi 2002: 60–61). Seni on Viltina kalmet analüüsinud vaid Aita Kustin (1962: 70–98) oma kandidaaditöös, kuid seda mitte eriti suure täpsusastmega (vt rohkem Mägi 2002: 61), niisamuti puuduvad osteoloogilised määrangud. Maetute soolist kuuluvust, arvu ning dateeringut on oletanud A. Kustin leiumaterjali põhjal (Kustin 1962: 70–98), kuid selline pilt võib kergesti väärtaks osutuda. Hetke uurimisseisu puhul ei saa Viltinast leitud ristikesi indiviididega seostada, kuid tundub, et kaks ristikest kuulusid luupesade juurde (Kustin 1962: 79, 81–82) ning teised kaks paiknesid hajali. Viltina puhul väärib märkimist selle silmapaistev leiumaterjal (imporditud luksusesemed), kuhu mh kuulub ka enkolpion, kahjuks on viimase leiukontekst segane (Jonuks 2009: 296).

Üldiselt (v.a Viltina) on Saaremaa ristide kuju üsna lihtne (universaalne) ning varased dateeringud viitavad nende impordile. Väikest ebatäiust teostuses saab märgata vaid Rahu kalme kahe ristikesi puhul. Viltina ristidest analoogsete laibamatuste ja aarete leidude põhjal kahe puhul oletada nende kuulumist 13. sajandisse (AI 3884: 2715, 4770; Lisa 3, jn 23: 16, 62), millest AI 3884: 2715 on ebaõnnestunud valuga. Vormitäiust pole saavutatud ka AI 3884: 5161 (Lisa 3, jn 23: 26) juures, mille täpsem dateering kui kalme kasutusaeg (11.–13. saj) jääb lahtiseks, sama kehtib ka AI 3884: 726 (Lisa 3, jn 23: 44) puhul. Tõenäoliselt on ka kõik Saaremaa ristid tuld saanud, st olnud osa matusest. Vähene hulk kiviringkalmed ning võimalikud matusekompleksid osutavad taaskord võimalusele, et üks rist võis olla seotud ühe surnuga.

2.2.1.3. Maidla II kivikalme

³⁵Päästekaveamised toimusid punaarmee sõjaväebaaside ehitamine tõttu Viltinasse (1940)

Maidla kivikalmete³⁶ puhul on tegu kahest erinevast ajaperioodist pärit kalmetega. Varaseim kalme on Maidla I, kuhu maeti peamiselt 5.–6. sajandil nii põletatult kui põletamata, üksikud 11.–13. sajandi leiud pärinevad tõenäoliselt järelmatustest (Mandel 2003: 59). Üheks selliseks esemeks on sealt leitud ristripats (Lisa 3, jn 23: 35). Maidla II kalmesse hakati matma ilmselt 10. sajandil, tugevasti põletatud surnute matmise kõrgaeg oli 12. sajand ning need matused koonduvad kalme keskosasse. 13. sajandi alguses kasutati kogu kalmeala, eriti intensiivselt loodeosa ja äärmist kirdenurka (samas: 59). Põletusmatuste juures oli võimalik eristada 24 põletuslaiku, 31 leiukompleksi, põlenud luude põhjal oli tõenäoliselt sinna maetud 42 indiviidi (samas: 42–53). Lisaks on sellest kalmest leitud seitse laibamatust ning tõenäoliselt 32 põletamata surnu luud. Laibamatused said seal M. Mandeli hinnangul kõige varem alguse 12.–13. sajandi vahetuse paiku, tõenäolisemalt aga 13. sajandi alguses (samas: 59).

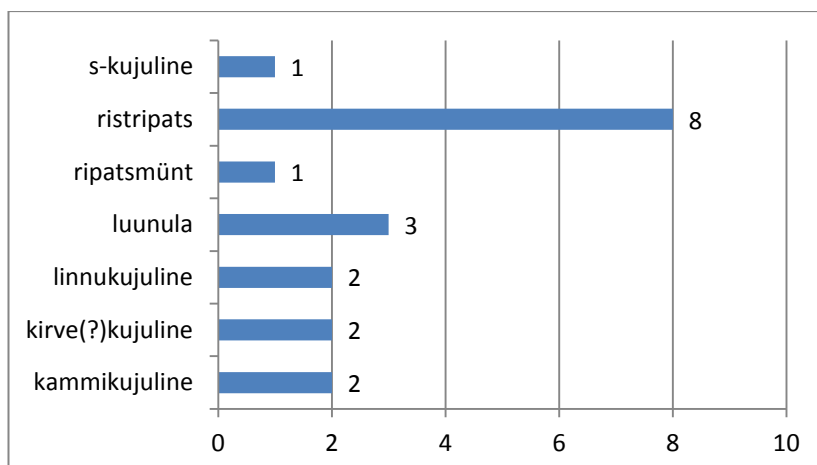
Süüvides täpsemalt Maidla II põletusmatustega kalme ripatsitesse, siis torkab silma, et kogu kalme leiumaterjal on neid ääretult vähe, kõnekatest ripatsitest vaid paarkümmend leidu. Illustreerivalt saab tuua võrdluseks, et kogu leiumaterjal hõlmab üle 6300 leiunumbri, ilma keraamikata üle 5000 numbri³⁷. Maidla II kalmistul ilmneb, et mitte ainult ristripatsid, vaid kõik ripatsid³⁸, koonduvad 2060 m² suuruses kalmes kahte, peamiselt 13. sajandi alguse leiumaterjaliga piirkonda ning ainult ühte ripatsit – loomakujukest³⁹ – on võimalik kindla leiukompleksiga siduda (Mandel 2003: 42–53). Lisades siia Heikki Pautsi tähelepaneku, et kõik ristikujulise pikendusega pahaga hoburaudsõled ja ristikujulised naastud (pluss mainitud ristripatsid) kuuluvad neisse nimetatud kahte alasse (Pauts 1997: 107), siis võib ilmselt väita, et selline koondumine pole juhuslik. Siinjuures tasub märkida, et samast kalmest leitud laibamatuste juurde ei kuulu ühtegi ristripatsit, rinnalehte ega ristikujulise pikendusega pahaga hobusõlge (Mandel 2003: 53–57).

³⁶Analüüsis olen kasutanud 1983–1990 aastate kaevamistulemusi, mis on Ajaloomuuseumi andmebaasi sisestatud ja Mati Mandeli (2003) monograafiat.

³⁷Üheks põhjuseks, miks ripatseid nii vähe on, võib olla ka toonane kaevamismetoodika, sest hetkel käimasolevad „ülekaevamised“ on toonud märkimisväärset lisa leiumaterjalile, sh ka tunduvalt suuremaid esemeid kui ripatsid (vt Mandel 2012).

³⁸Mh ka need, mille puhul nende otstarve pole selge (ehk siis „mitte-kõnekad“ ripatsid)

³⁹M. Mandel (2003: 48) nimetab seda enda monograafias hobusekujukeseks. T. Jonuks (2006) on seda koerakujukeseena interpreteerinud ning käsitletud seda viikingiaegsena.

Joonis 5. Maidla II kiviakme kõnekad ripatsid

Kõnekatest ripatsitest domineerivad selgelt ristripatsid (8 eks), millele järgnevad luunulakujulised ning (3 eks), kahe eksemplariga on esindatud kirve? -, kammi- ja linnukujulised ripatsid, millele lisandub üks münti imiteeriv ja üks S-kujuline ripats⁴⁰ (jn 5). Märkida tasub veel, et kalmest ei leitud kihv-, hammas- ja luuripatseid⁴¹, küll aga seitse karule kuuluvat küüniseluud, mis on seostatavad kolme matusega (Mandel 2003: 59). Kõrvutades Maidla andmeid teiste käsitlevate põletusmatustega kalmetega, siis selgub, et neis valitseb analoogne situatsioon: leiumaterjalis on (kõnekaid) ripatseid vaid marginaalne osa, mille hulgas ühed (või kõige) levinumad ongi ristripatsid.

Maidla kirvekujulised ripatsid on rauast ja oma välimuselt meenutavad nad rohkem „päris“ kirvest ja pole sellised, mida arheoloogiakirjanduses tavaliselt kirvekujulistena käsitletakse, millest enamik on pigem sümboolselt kirvekujulised (vt Jonuks 2009: 299–300). Siinkohal tasub mainida, et selline sümboolselt kirvekujuline ripats leiti Linnamäe kalmest koos ristripatsiga (vt eespoolt) ning Kaberla kalmistus on teada naisematus, kelle kaelakees esinevad sellised kirvesripatsid koos ristripatsitega. Tugevasti stiliseeritud kirvesripatsite puhul saab küsida, kuivõrd nad üldse olid seotud kirvest lähtuva tähendusväljaga või sümboliseerivad need kaudselt päriskirveid kopeerivaid ripatseid (samas: 299). Kirvesripatseid on seotud sotsiaalse positsiooniga, staatusega (nt

⁴⁰Ilmselt olid ripatsina kasutusel ka 2 hobuse- või koerakujukest (vt eelmist märkust), kuigi ei saa välistada ka väikeste loomakujukeste kasutamist kaaluvihina (Kiudsoo ja Russow 2010: 229; Mandel 2003: 88). Varsema dateeringu tõttu ma neil täpsemalt ei peatu.

⁴¹Tuleb arvestada, et need võisid ka tules hävida.

sõjamees) ning kalmekontekstis ka kaitsemaagiaga (samas: 300–301). Skandinaaviamaades on kirvekujulisi ripatseid seostatud Püha Olafi kultusega, kelle sümboliks kirves oli (Tvauri 2012a: 49 ja seal viidatud kirjandus).

Omaette nähtuse moodustavad ka S-kujulised ripatsid, mille puhul pole päris kindel, kas tegu on ehteripatsitega või vööosadega (Luik 1999: 115). Oma levikult on neid teada suhteliselt vähe, koondudes eelkõige Lääne-Eestisse ja Saaremaale (samas: 116). Väliskujult on neid seotud kõige enam maokujutisega, millele viitavad nii looklev vorm kui ka sagedased maopead meenutavad otsad, kuid viimane võib varieeruda (nt hobuse- või linnu/draakonipead) (Jonuks 2009: 287; Luik 1999: 123). Ka nende ripatsite tõlgendamisel on lähtutud maoga seotud mütoloogiast ja rahvausundist, millest tulenevalt on neid seotud maagia, viljakuse või raviväega (Luik 1999: 126). T. Jonuks seob mao kujutise kasutamise (sh S-kujulisi ripatseid) eelkõige eliidiga (Jonuks 2009: 288).

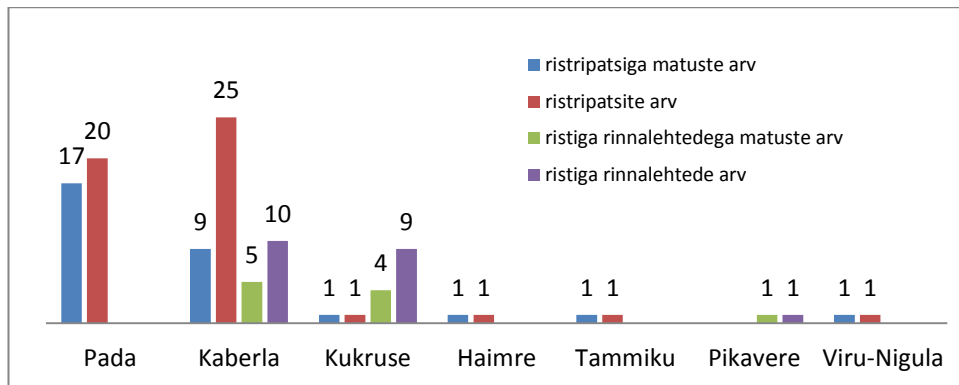
Vastavalt ripatsite levikualale on soomeugri rahvastele iseloomulike esemetena käsitletud linnu- ja hobusekujulisi ripatsid (nt Tõnisson 1984; Ligi 1993). Linnukujulised ripatsid esinevad ka keskneoliitikumis (vt Jonuks 2009: 105), kuid neederinevad hilisrauaaegsetest oma välimuse ja ilmselt ka tähenduse poolest. Hilisrauaaegsete linnukujuliste ripatsite tõlgendamisel on eri maade uurijad välja käinud mitmesuguseid ideid, rõhutades soomeugrilist seost hingelindudega, millele kesk- ja uusaegsed allikad vihjavad, lisaks on nähtud seost äiksejumala („pikselinnud“) või ka kristliku kontekstiga („paradiisilinnud“) (samas: 288–290 ja seal viidatud kirjandus).

Maidla ristikeste väliskujul ning asjaolul, et kõik ristid on kuulunud ilmselt matuseriituse juurde, sai eespool põgusalt peatunud. Ristide hajali paiknemine ja arvukus ei võimalda täpsemalt öelda, kuidas ja kellele need kuuluda võisid, aga teiste põletusmatuste taustal võib välja pakkuda, et üks rist oli mõeldud ühele surnule. Lisaks näib tõenäoline, et kõik ristid on pärit 13. sajandi algusest, millele osutavad nende leiuala (vt eespoolt) ja seos peamiselt 13. sajandi algusesse dateeritavate ristikujulise pikendusega pahaga hoburaudsõlgedega (Pauts 1997: 107). Lisaks sobituvad kõik teised

sümboolse tähendusega ripatsid oma leviku poolest mh 13. sajandi algusesse ja ehk ongi enamik Maidla põletuskalme ripatseid seotud lühikese perioodiga 13. sajandi alguses?

2.3.1. Laibamatused maahaudadega kalmistutes ja kivikalmetes

Noorema rauaaja alguses ilmub domineeriva põletusmatuse traditsiooni kõrval jõulisemalt maahaudadesse laibamatmise komme (Selirand 1974: 64 jj; Mägi-Lõugas 1995: 523–526; Valk 2001: 62–63; Mägi 2002: 25). Nendes varastes laibamatustes ristikujutisega ripatseid ei esine. Viimased on ajaliselt noorem nähtus, kontsentreerudes muinasaja lõpusajanditesse, esinedes **Pada** (Lisa 2, jn 19: 8), **Kaberla** (Lisa 2, jn 19: 3), **Kukruse** (Lisa 2, jn 19: 5), **Tammiku** (Lisa 2, jn 19: 12) maahaudadega laibakalmistutes, **Haimre** kivikalmes (Lisa 2, jn 19: 1)⁴², **Viru-Nigula** kirikaias (Lisa 2, jn 19: 13) ning üks lapsematust koos ristikujutisega rinnalehega on teada **Pikaverest ehk Mallaverest** (Lisa 2, jn 19: 9) (jn 6). Iseenesest on hulgaliselt rinnalehti, sh ristikujutisega, leitud ka 2010. a Valjala kaevamistel, mille leiumatel on ootab alles läbitöötamist ja publitseerimist. Seni pole Saaremaalt arheoloogilistel kaevamistel laibamatustest ristripatseid leitud (vt ka Mägi 2002), küll aga juhuleidudena, nt Kogula laibamatustega kalmest (Kustin 1962: 432).

Joonis 6. Laibamatused ning nende ristripatsid ja ristimärgiga rinnalehed

Laibamatuste abil on võimalik kõige rohkem leiukonteksti põhlist informatsiooni saada, seega peatun neil veidi põhjalikumalt, võttes vaatluse alla matuste paiknemise, maetute orientatsioonid, panused ning vahetud leiukontekstid.

⁴²Matust ei leitud arheoloogilistel kaevamistel, küll aga oli leidja kirjeldus (Indreko 1929) piisavalt põhjalik, et sain seda kontekstuaalses analüüsis kasutada.

Paiknemine

Kolmes nimetatud kalmistus – Padas, Kaberlas, Kukrusel – esineb ristripatseid ja/või ristiga rinnalehti rohkem kui ühes matuses (jn 6). Pada ja Kaberla puhul puudub selliste matuste paiknemises korrapära ja need asuvad võrdlemisi hajali: Padas terve kaevatud kalmistu alal, Kaberlas selle põhjapoolsemas küljes, kuid vahemaad nende matuste vahel on suured. Sellisest matuste paiknemisest ei saa välja lugeda, et Padas ja Kaberlas oleks ristikujutisega ripatsitega surnuid kindlasse piirkonda maetud, mis lubaks järeldada nende ja teatud maa-ala (*resp.* pühitsetud maa) seotust. Omamoodi on Kukruse, kus uuritud alal paistavad silma kuus teistest matustest leiurohkemat, mis koonduvad väikeseks, teistest erinevaks grupiks, kuhu kuuluvad üks ristripatsiga maetu ning kõik rinnalehtedega, sh ristimärgiga matused (Jonuks ja Kurisoo: ilmumas).

Orientatsioonid

Kõikide käsitletavate kalmistute peale kokku on vähemalt ühe matusega kaetud kõik põhi- ja vaheilmakaared. Üsna sarnased on palju kaevatud Pada ja Kaberla, milles domineerivad lääne- ja idakaartesse orienteeritud matused. Paljuski tänu nendele kahele ulatuslikult uuritud kalmistule valitsevad ka üldpildis orientatsioonina just need ilmakaared. Omalaadsemad on väikses ulatuses kaevatud Tammiku ja Haimre, kus orientatsioonid ulatuvad loodest idakirdeni, mis pole kõigi kalmistute kokkuvõttespopulaarsed matmissuunad. Isegi Viru-Nigula kirikaia teadaolevas kolmes varases matuses ei valitse ühtsust, kaks on suunatud peaga läände ja üks itta. Kõige eripärasemaks võib pidada kombestikku Kukrusel, kus surnuid on orienteeritud igasse ilmakaarde, kusjuures teiste hulgast paistavad välja eespool nimetatud väike grupp matuseid (kaks meest ja neli naist), mis kõik on läände orienteeritud (Jonuks ja Kurisoo: ilmumas).

Panused

Laibamatuste juures kerkib esile hauapanuste eristamise temaatika, kuna on ilmne, et matusest leitud esemed omasid ilmselt erinevaid tähendusi, nt teispoolseuse jaoks kaasa antavad esemed, mille tõttu ei peaks kõiki leide sarnaselt käsitlema (vt nt Jonuks 2009: 66). Hauapanuste kitsamal defineerimiseleristatakse suuremad või spetsiifilisemad

esemedehetest/ riietuselementidest ja isiklikest tarbeesemetest (eeldusel, et viimased on tavalises kasutuskontekstis, matuse mõistes eeldataval asukohal surnu suhtes) (samas)⁴³. Praktikas on selline eristamine leiukontekstide juures keeruline ja sõltub suuresti uurija äranägemisest. Sellest lähtuvalt võib seada kahtluse alla, kui mõttekas selline hauapanuste eraldamine on ning võib väita, et kalme kontekstis on iga leiu puhul tegemist sümboolset tähendust omava esemega, kuna need on matmiskombestiku objektid (vt ka Konsa 2003: 128). Teisalt kui huviorbiidis on usundiga seotud probleemid, siis selline eristamine annab selgepiirilised võimalused usundiga (teispoolse kujutelmadega) seotud nähtuste tõlgendamiseks (vt Jonuks 2009: 66).

Kaaludes poolt- ja vastuargumente kitsamas tähenduses hauapanuste eristamiseks ning võttes arvesse käsitletavate laibamatuste iseloomu, siis leian, et tõlgenduse huvides võiks seda teha. Veelgi enam, hauapanuste olemasolu või puudumine on traditsiooniliselt üks põhiaspekte hilisrauaaegsete matuste tõlgendamise juures, kui tõlgendusse on kaasatud võimalikud kristluse mõjud (vt 3.2.3.1.). Teema komplitseeritusest lähtuvalt eristasin hauapanustena need leiud, mis kõige selgemini esitatud kriteeriumitele vastaksid ning tegelikult võib esitatud suhe olla rohkem panuste kasuks. Vaadeldavates kalmistutes on kõigi matuste peale kitsamas tähenduses panustega ja panusteta maetute suhe peaaegu võrdne, mis kehtib ka ristikujutisega ripatsitega maetute puhul. Ootuspäraselt pole panuseid Viru-Nigula kiriku seina äärde sängitatud naisel ning need puuduvad täielikult Haimres ning Pikavere lapsematuses, Kaberla kalmistus on suurem osa matuseid panusteta. Enam-vähem võrdselt on selline suhe Kukrusel, kus veidi rohkem on panustega maetuid, viimased aga domineerivad Tammiku ja Pada kalmistutes.

Jättes panuste temaatika tagaplaanile ja vaadates kogu leiumaterjali, siis ristripatsite ja ristikujutisega rinnalehtedega matused on enamasti leiurohked. Eriti paistavad selles vallas silma kõik Kukruse matused ning Kaberla CL, CLXXIII, CLXXIV. Osa Pada ristisümboolikaga matuseid on samuti leiurohked (nt XIV, LXXX, CXLII, CLXI, CLXX).

⁴³Põletusmatuste puhul, eriti veel hajali luu- ja leiumaterjali juures, pole selline eristamine reeglina võimalik, sest jääb lahtiseks ehete/riietusosade ja nn isiklike esemete roll matuses.

Vahetu leiukontekst

Laibamatused on ainuke arheoloogiline kontekst, kus on kõige otsesemalt näha, kuidas ja kellel võisid ristid-rinnalehed ripatsitena kasutuses olla. Rinnalehtede puhul on ajaloolisest ajast teada, et tegu on naiste ehetega, kuid mis nende kasutusele võtu algusajal polnud nii soo- (ja ea-)spetsiifilised⁴⁴ kui ajaloolisel ajal. Olenemata ornamentikast on rinnalehti kasutatud omaette ehtekomplektidena (nt Kukruse matus VII) või esinevad need üksikuna kaelaketis (nt Pikavere). Otsustades Pada ja Pikavere matuste põhjal, siis on üksikud rinnalehed on seotud eelkõige laste matustega. Üldiselt on aga rinnalehti (nende komplekte) matustes harvemini kui ristripatsid, v.a Kukruse. Lisaks on ristripatsite leiukontekstid tunduvalt variatsioonirikkamad (vt täpsemalt Kurisoo 2011).

Lisaks erinevatele kasutuskontekstidele on varieeruv ka ristikeste arv matustes. Rõhutada tuleks, et vaid ühe erandiga Pada kalmistust (lapsematus, CLXI) on ainult Kaberla naisematuste puhul võimalik täheldada mitme ristripatsi koos kandmist ühes ehtekomplektis. Kaberlas on kokku üheksa ristripatsitega matust, millest ühel juhul on ühes kaelaehetes 2 ristikest (CLXXV), ühel korra on koos kasutatud nelja ristikest (CLXXXIII), ühel juhul viit (CLXIV) ning ühel korral kuut risti, millest üks on tehtud rinnanõela peast (CLXXIII). Seega kokku kolmekümnest ristripatsitega matusest esineb vaid viies rohkem kui ühe ristripatsiga matuseid.

Komplektidena rinnalehtede puhul valitseb üldiselt kandmis-kasutamistiilis sümmeetria, nt üks motiiv esineb paaridena, millele võib lisanduda keskse positsiooniga rinnaleht (nt Kukruse VII). Mitmekesi esinevate ristripatsite puhul seda väita ei saa. Lisaks ei pruugi ka üht tüüpi ripatsid ühesugused olla, erinedes suuruselt ja teostuselt. Ka ei joonistu välja kindlat seost mõne ristitüübi ja selle vahetu kasutamiskonteksti vahel (nt kaelakee, rinnakee), mis on ilmselt tingitud ristitüüpide paljususest. Oma bakalaureusetöös pakkusin välja, et neljandik ristidest võiks olla kohapealne toodang

⁴⁴Nt Pada kalmistus on rinnalehed enamasti laste matustega seotud, ühe korra on rinnaleht seostatav ka mehe matusega, kuigi leiukontekst võimaldab seda ka panusena tõlgendada (Pada CLIII, vt Tamla 2011c: 9).

(Kurisoo 2011: 25). Peale suurema arvu ristidega tutvumist arvan, et see osakaal võiks olla suurem, vähemalt 40 % .

1.4.4.1.Pada

Järgnevalt võtan täpsema vaatluse alla Pada maahaudadega laibakalmistu ja sealsed ripatsid. Pada on kõige suuremas ulatuses kaevatud hilisrauaaega kuuluv kalmistu, mis tänu terviklikele andmetele võiks anda (ühe kogukonna kohta) kõige representatiivsema pildi.

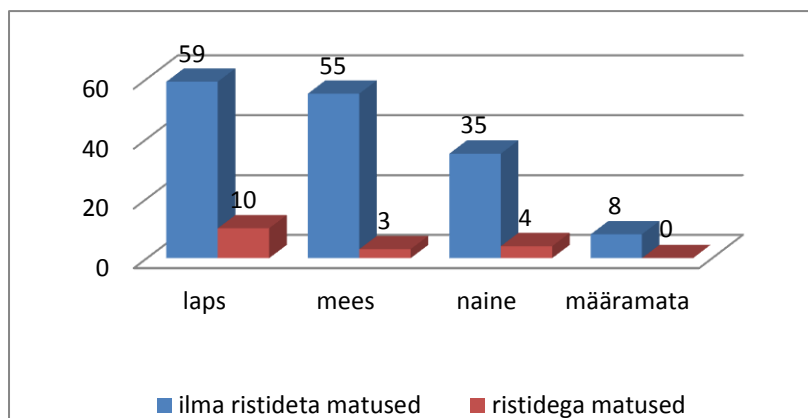
Pada kalmistust on kaevatud kokku 174 matust⁴⁵, mida on erineva meetoditega antropoloogiliselt määranud Leiu Heapost (määrangud esitatud kaevamisaruandes, Tamla 2011a–b) ja Jana Limbo (Limbo 2005)⁴⁶. Lähedalasuvatest muististest on üks võimalik muinasaegne ristripats leitud vaid Pada kivikalmest, kuid mille leiukontekst pole selge (Schmiedehelm 1928).

Padast on leitud 17 ristripatsitega matust, ühelgi rinnalehel (6 matust) ristimärki pole. Kõige enam on kalmistusse maetud lapsi⁴⁷, seda 69 korral, ning lastematustega on seostavad ka enamik ristripatsitest, leidudes kümnes matuses. Meeste matuseid on kindlaks määratud 58 korral, kuid nendega saab ristripatseid seostada vaid 3 juhul. Naiste osakaal on määratud luustike põhjal väikseim, ulatutes 39 matuseni, mille hulgast on 4 matust ristripatsitega. 8 matust pole antropoloogiliselt (üheselt) määratud, kuid nendesse ristidega surnuid ei kuulu (jn 7).

⁴⁵Olen võtnud arvesse antropoloogide poolt määratud tulemused, mitte leiunumbritest lähtuva.

⁴⁶Paraku ei ühti nende määrangud sajaprotsendiliselt, sellistel puhkudel olen vaadanud leiumaterjali ning kui viimasest abi polnud, siis klassifitseerin matuse „määramata“ alla.

⁴⁷Käesolevas töös mõistekase määratluse laps all bioloogilist vanust: *infant*, *infantilis I*, *infantilisII*, st 0-15 a.

Joonis 7. Pada kalmistu matuste sooline jaotumus

Lisaks on Jana Limbo (2005) määrangutele toetudes võimalik osade laste puhul oletada ka nende soolist kuuluvust, kuid laste matuste puhul ei saa neid määranguid absoluutsena võtta, sest soospetsiifilised tunnused luustikel pole lõpuni väljaarenenud (Buikstra ja Ubelaker 1994: 16). Ristripatsitega maetud laste puhul saab kolmel korral oletada tütarlapse ning kahe puhul poisilapse matust. Tõlgenduse mõttes tasub pöörata tähelepanu asjaolule, et enamiku ristidega maetute laste vanus koondub surma hetkel 10 aasta ümber, mistõttu ei pruugitud neisse suhtuda enam kui lastesse, vaid kui täiskasvanutesse (vt Randoja 2012). Laste võimalikku sugu arvesse võttes ühtlustuks Pada kalmistus ristripatsitega maetute osakaal (sel juhul mehi 5, naisi 6 ja väiksemaid lapsi 6).

Valdavalt on surnuid maetud peaga läänekaartesse (ligi 70% kõigist maetutest), vähemidakaartesse ja põhja suunas, vaid üks matus on orienteeritud peaga lõunasse. Ka ristripatsitega matused sobituvad üldpilti, kus domineerivad valdavalt läänekaared (13 matust), ülejäänud neli matust on orienteeritud idakaartesse.

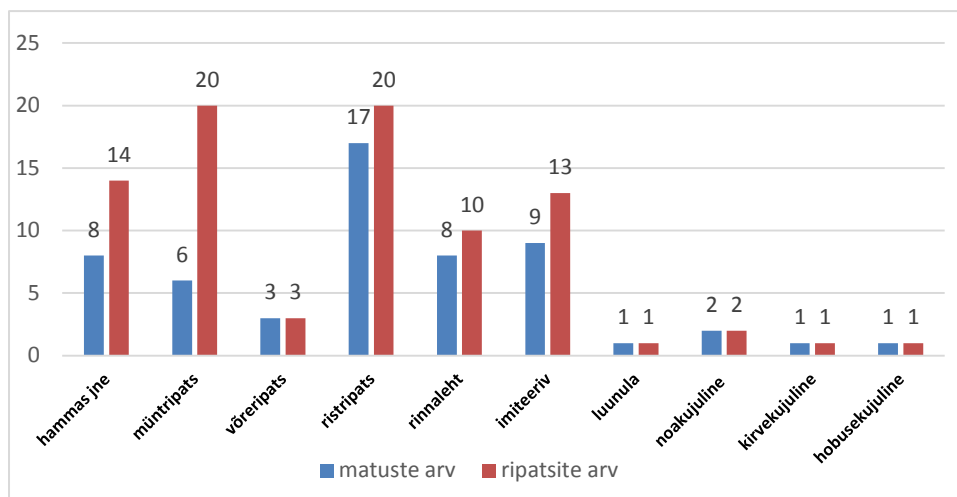
Omaette väärrib tähelepanu niigi komplitseeritud hauapanuste temaatika, kuna osa hauadu (42) on hilisema sissekaevega segatud. Nende matuste puhul on järeldatud, et hauadu on lõhutud eesmärgiga röövida surnutele kaasa pandud pronksehteid (Tamla 1998). Matuste ajaline skaala lubaks siduda neid ka usuvahetusperioodi jääva nähtusega, kus vastsed kristlased pöörasid sel moel oma paganlikke esivanemaid (sugulasi) ristiisku (Jonuks 2009: 276–277 ja seal toodud näited). Kolme matuse juurest leitud ristripatsite

positsioonid ei näi seda kinnitavat. LXXIV-i lapsematuse ristripats leiti haua põhjast, CXLVI-i lapsematuse juurest leiti ristripats segatud luude vahelt, peapoolse osa juurest ning CLXVIII-i mehematuse ristripats saadi parema reieluu kõrval (Tamla 2011b: 10, 2011c: 6, 15). Leiusituatsioone arvestades ei saa kindlat väita, kas need ristripatsid kuulusid enne sekundaarset avamist matuse juurde (ning on avamise käigus positsiooni muutnud) või on tegu sissekaevetega samaaegsete leidudega, olles nt viiteks hilisemale omaste ristimisele. Kolmanda, n-ö kompromisslahendusena saab välja pakkuda sünteesi esitatud tõlgendustest: tegu on kristianiseerumisaegse laiema nähtusega, kuid see ei pea olema tingimata ei hauarõöv ega hilisem ristimine (vt ka Zintl 2012). Nende maetute puhul võis tegu olla mingisuguse erilise positsiooniga inimestega või oli oluline sekundaarne avamine ise ja toimingud sealjuures, sõltumata isiklikust tasandist, kelle haud ja millised esemed seal olid. Viimast kinnitab tõsiasi, et sekundaarsel avamisel pole soolist või ealist seost, ka pole nimetatud matused leiutühjad, sh leidub ka kitsamas tähenduses panuseid.

Eelnevast lähtuvalt kaasasin üldanalüüsi kõik matused, kuna nn sekundaarne avamine on toimunud muinasaja kontekstis, seega oli nähtusel oma ajas kindel roll ning leiud (sh ka kitsamas tähenduses hauapanustena) pole nendes matustes kontekstivälised, olgugi, et me seda konteksti ei hooma. Võttes arvesse kõiki matuseid, siis veidi üle poole on maetud kitsamas tähenduses panustega, mis on enam-vähem sama nagu ristripatsitega maetute puhul, kus panustega on seitsmeteistkümnest matusest kümme.

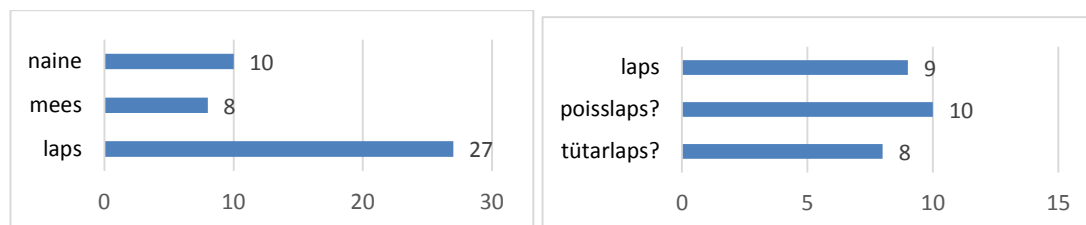
Ripatsid

Kokku on Pada kalmistust teada ripatseid viiekümne neljast matusest, millest kõnekaid ripatseid on ligi neljakümne viies matuses, mis ümmarguselt on neljandik kõikidest matustest.

Joonis 8. Pada kalmistu sümboltähendustega ripatsid

Kõige enam on matuseid koos ristripatsitega, üle 60 % kõigist ripatsitega matustest (vt ka Kurisoo 2011). Kõiki teisi sümboltähendusega ripatsid esineb vähem kui kümnes matuses (jn 8). Kõige populaarsemad on ristripatsid ja müntripatsid, mõlemat on 20 eksemplari, moodustades kumbki ripatsite koguarvust neljandiku. Neile järgnevad hammas-, kihv-, luu- ja küünisripatsid (14 eks), münte ja rinnalehti (?) imiteerivad plii ja tinasegust valmistatud ripatsid (13 eks), rinnalehed (10 eks), teisi sümboltähendusega ripatsid esineb ainult mõne üksiku eksemplari näol (jn 8).

Joonis 9. Pada kalmistu sümboltähendusega matuste sooline jaotuvus. Vasakul pole laste võimalikku bioloogilist sugu arvestatud, paremal on laste oletuslik sugu.

Kõige enam on käsitletavad ripatsid seostatavad lastega (27 matust), üsna võrdselt kohtab neid naiste (10 matust) ja meeste (8 matust) (jn 9) matustes. Esitatud pilt korreleerub ristripatsitega matustega (vt eespoolt). Kaasates siia laste oletusliku soo, siis selgub, et ripatsid jagunevad üsna võrdselt (jn 9). Vaadetes selliste ripatsite vahetuid kontekste, siis on kõige enam neid võimalik siduda kaelapiirkonnaga, kuuludes ilmselt kaelakeesse (u 60 %), ligi 20 % ripatsite leiukohtadest viitavad nende kasutamisele riietuse osadena. Vaid kolmel korral on tegu rinnakee juurde kuuluvate ripatsitega ja

need on kõik ristripatsid. Teisi leiukontekste on keerulisem tõlgendada, kahel juhulvõiks tegu olla ehk kukru või vööga, mille küljes/sees ripatsid olid (Pada V ja CLI) ning ühel juhulvõib tegu olla jalamähise juurde kuuluva ripatsiga, kuigi selline kasutus pole kindel.

Veel tasuks vaadata sümboltähendusega ripatsite paiknemist Pada kalmistu lõikes. Kõnekad ripatsid levivad üldiselt kogu kalmistu alal, veidi tihedamalt ida- ja põhjaosas. Tõenäoliselt jääb aga vastuseta, kas sellised ripatsirohkemad (sh osade ristripatsitega) alad on juhuslik koondumine või võiks olla tegu millegi analoogsega nagu Maidlas, kus kõnekad ripatsid on koondunud ühte piirkonda. Üldiselt on ka teistest laibakalmistutest teada suhteliselt vähe kõnekaid ripatseid, mille hulgas domineerivad taaskord ristripatsid, rinnalehed ja ripatsmündid, hammas-, kihv-, luu- ja küünisripatsid. Muid sümboltähendusega ripatseid kohtab neis vaid mõningate leidude näol.

Eelnevalt olen peatunud enamikel kõnekatel ripatsiliikidel, laibamatusest lisandub neile veel kolm. Palju kõneainet pakuvad erinevad hammastest-kihvadest (nt seakihvadest), luuosadest (nt kuke või kopra kannaluudest) või küünistest (nt kotkaküünistest) valmistatud ripatsid. Traditsioonilised tõlgendused seostavad selliseid ripatseid erinevate kaitsemaagiliste ja mütolooiliste tähendusega (nt Luik 2003: 166, Selirand 1974: 154, Tõnisson 1984). Tõnno Jonuks on välja pakkunud, et eelpool nimetatud ripatsid võiksid kanda seost eliidi poolt harrastatud prestiižse suurulukite jahiga (Jonuks: 292–293). Kodusea kihvadest valmistatud ripatsid võivad endas kanda sama ideed, matkides sümboolselt jahiloomi (sammas: 293).

Eesti arheoloogilises materjalis on ainsate tööriistakujuliste ripatsitena esindatud luust valmistatud noakujulised ripatsid, mille tähenduse üle pole eriti arutletud (vt ka Jonuks 2009: 286). Rahvausundile toetudes on neid väliskujust lähtuvalt seostatud tõrje- ja kaitsemaagiaga, kuid sellelaadne muinasaegne tähendus jääb lahtiseks. Lisaks on rahvausundist teada, et tõrjemaagilisteks toiminguteks kasutati nuga ennast, mitte sümboleid (sammas). T. Jonuks seostab neid ripatseid pigem kandja endaga, tema positsiooni ja staatusega (sammas).

Võreripatsid käsitletud Heiki Valk (2004) tõlgendab neid idapoolses läänemeresoome traditsioonis levinud sõelamaagia kontekstis, kus võreripatsid kandsid endas ilmselt sama tähendusvälja, mis oli päris sõelal. Rahvausundile toetudes on H. Valk välja pakkunud sõela rolli argises olme- ja viljakusmaagias, pühade- ja siirderiitustes ning erilistes olukordades, kus sõela kui tavalise tarbeeseme roll muutus vastavalt vajadusele (samas: 298).

1.7. Linnused

Ristripatsite ja rinnalehtede analüüsiks vaatasin 2011. a seisuga kõik mulle teadaolevad hilisrauaaja kihiga linnused (48). Arheoloogilistelt kaevamistelt⁴⁸ on leitud kõnelauseid ripatseid üheteistkümnelt linnuselt ehk veidi alla neljandiku läbivaadatud linnustest, nii tean neid **Lõhavere** (Lisa 2, jn 20: 26), **Keava** (Lisa 2, jn 20: 7) **Valjala** (Lisa 2, jn 20: 17), **Põide „Kahutsi“** (Lisa 2, jn 20: 18), **Muhu „Linnuse“** (Lisa 2, jn 20: 19) **Soontagana** (Lisa 2, jn 20: 19), **Otepää** (Lisa 2, jn 20: 41), **Tartu** (Lisa 2, jn 39), **Varbola** (Lisa 2, jn 20: 4), **Kurista** (Lisa 2, jn 20: 34) linnuselt. **Viljandist** leitud ristripatsid pärinevad nn **Pähklimäelt** ja **Suusahüppemäelt** (Lisa 2, jn 20: 28)⁴⁹. Veel võiks mainida, et juhuleidudena on ristikesi leitud Karuse ehk Vatla maalinnast ja Tubrilinna nimelisest linnuselt Läänemaalt. Mainimist väärrib Rõuge linnamäelt leitud ümmarguse ripatsi valuvorm x-kujulise ornamendiga (Schmiedehelm 1959, tahv 5: 6⁵⁰). Ristripatseid ega rinnalehti esemeleidudena ma linnustelt, mille kasutusaeg lõppebviikingiajajaga, ei tea.

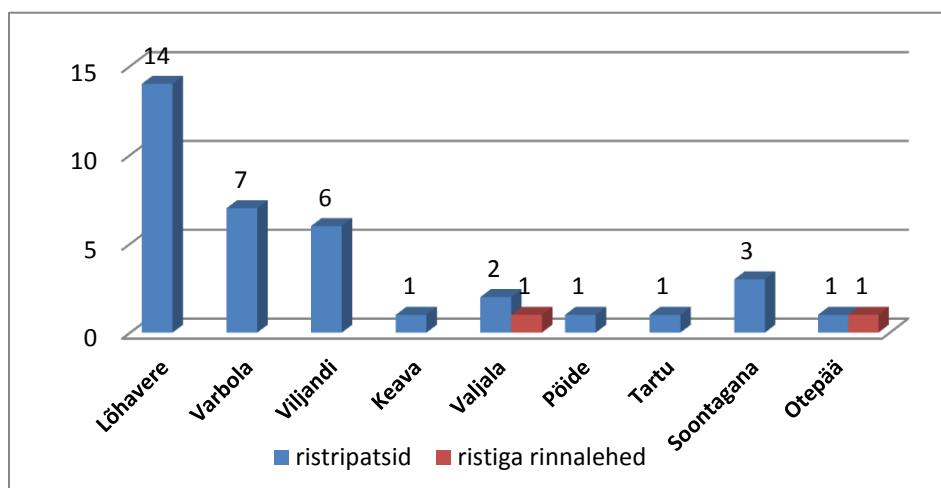
Ilmneb, et riste ja rinnalehti on leitud enamikel juhtudel muinasaja lõppu kuuluvatest n-õ kõige prominentsematest linnustest, pea kõiki on mainitud Henriku Liivimaa kroonikas. Nimetatud linnuste hulgast eraldub Kurista pelgupaiklinnus oma vähese leiumaterjaliga, mille seas paistab silma tõenäoliselt 12. sajandi keskpaigast pärit peitleid, kus on teada juba eespool kirjeldatud ristripats (Tõnisson ja Lavi 2008:

⁴⁸Allikmaterjali kogumisel lähtusin taaskord kaevamisaruande olemasolust või publikatsioonist (nt TATÜ-d, AVE-d).

⁴⁹Käsitlen neid koos üldistava nimetuse Viljandi muinaslinnus all, sest käesolevas töös pole täpsem eristus vajalik

⁵⁰Analoogne valuvorm on teada Kamno linnamäelt, Pihkvast veidi lääne pool (Plotkin 2009: 119, jn 3).

287–288). Ristripatsi poolest on erandlik Tartu linnus, kus on leitud roosast kiltkivist ristike (Lisa 1, jn 12: 2), mis seostub ilmselt Vene elanikkonnaga (Tvauri 2001: 162).

Joonis 10. Linnustelt leitud ristripatsid ja ristimärgiga rinnalehed (v.a aarded)

Nimetatud linnuste kultuurkihist⁵¹ on leitud kõige enam ristripatseid Lõhaverest (14 eks), Varbolast (7 eks) ja Viljandist (6 eks), ülejäänutest on neid teada üksikud⁵² (jn 10). Väliskujult on kõige variatsioonirikkam pilt Viljandis, kus kõik sealsed ripatsid on isemoodi, millest kolmele (VM 10741: 333, 10877: 529, 589; Lisa 3, jn 23: 28, 55, 66) käsitletud leiumaterjalis täpset vastet pole. Varbolast paistavad silma kolm defektiga ripatsit (AI 4783: 776, 930, 4984: 908, vt ka Lisa 1, jn: 14). Kõigist uuritud ripatsitest (36 eks) on defektiga ripatseid kümme, millest neli on silmapaistvalt ebaõnnestunud teostusega. Kohalikuks toodanguks pakun hinnanguliselt vähemalt pooli ristikesi.

Rinnalehtedest on ristimärgiga⁵³ eksemplar leitud Valjalast, mille võiks analoogide põhjal aaretest dateerida 13. sajandi algusesse (Leimus 2009: 11); üks on teada ka Otepäält, millele ainus analoog on teada 11. sajandi lõpu dateeringuga Paimre aardest (samas: 9; Lisa 4, jn 24: 27). Valjala rinnalehe motiivi käsitleten selge ristina ja Paimre eksemplari stiliseeritud ristina. Ristiripatsi kujutisega (analoogne nagu rinnalehtedel) on ka üks Varbolast leitud rombjas ripats (AI 5299: 667). Ka Keavast on leitud

⁵¹Siinkohal jätan välja linnustelt leitud aarded, mida olen aarete alapeatükis (2.1) käsitletud.

⁵²Otepää ja Põide puhul pole leitud ristikeste ja rinnalehtede arv siiski kindel, kuna puuduvad enamik aruandeid ja leiunimekirju, seega võib neid rohkemgi olla.

⁵³Lõhavere linnuse rinnalehtede ornamendist (2 tk) ei saanud ma nende fragmentaarsusetõttu aru.

ristimotiiviga rombikujuline ripats (TÜ 1026: 848), mida võiks seostada ilmselt 13. sajandiga, nagu ka sealt leitud ristripatsit (Tvauri 2012b: 48).

Erinevalt teistest senikäsitletud muististest ilmneb, et ristripatsid ega rinnalehed pole linnustel domineerivaim ripatsiliik. Kõige enam on linnustelt leitud hammas-, kihv-, luu- ja küünisripatsid. Siiski tuleb mainida, et jättes välja Lõhavere (vt täpsemalt 1.4.2.1.), siis muid metallist (pronksist) kõnekaid (millegi kujulisi) ripatseid on leitud üksikuid⁵⁴. Erinevus aarete ja matuste leiumaterjalist võib seletatav olla nende leiukontekstide erineva tähendusväljaga: esimestes on ripatsite esinemine taotluslik, linnuste kultuurkihis aga juhuslikumat laadi. Lisaks võib välja pakkuda, et argistes kasutuskontekstides oli metallist ripatsitel suurem väärtus kui loomakihvadel ja loomaluudel⁵⁵ ning nende kaotamist pandi rohkem tähele (ja prooviti üles otsida?). Suuremale väärtusele vihjab ka Viljandi linnuselt leitud parandatud ristripats, kus katkine riputusaas on asendatud ripatsi alaosas riputusrõngaga (VM 10742: 289).

1.4.2. Lõhavere linnus

Kõikidest noorema rauaaja linnustest paistab suure ripatsite arvu poolest silma Lõhavere linnus, lisaks on sealt leitud ka ripatseid sisaldavad peitleide, mis annab võimaluse võrrelda ühes linnuse kontekstis esinevaid, aga n-ö loomuliku elutegevuse (nt kaotamise või põlengu tõttu) käigus maha jäänud ripatseid (kultuurkihist pärinevad ripatsid) ja kogumina peidetud (maasse jäänud) ripatseid. Kuigi esimesed, väiksemad kaevamised toimusid 1880. (J. Jung) ja 1895. aastal (T. Scheimann), siis käesolevas töös on vaatluse all 1937–1941 (H. Moora ja O. Saadre) ning 1956–1962 (H. Moora ja E. Tõnisson) toimunud ulatuslikemal kaevamistel saadud leiumaterjal, mis ühtekokku hõlmab ligi 7700 numbrit leide (Tõnisson ja Haak 2008: 272).

⁵⁴Kõige erandlikum on Varbola, kust on leitud mh viis S-kujulist ripatsit, aga n-ö kõnekatest domineerisid seal siiski ristripatsid.

⁵⁵Põhiliselt on kasutatud kihvripatsite juures seakihvu (Luik 2004: 167, tabel 2), mis viitab samuti nende kergesti kättesaadavusele.

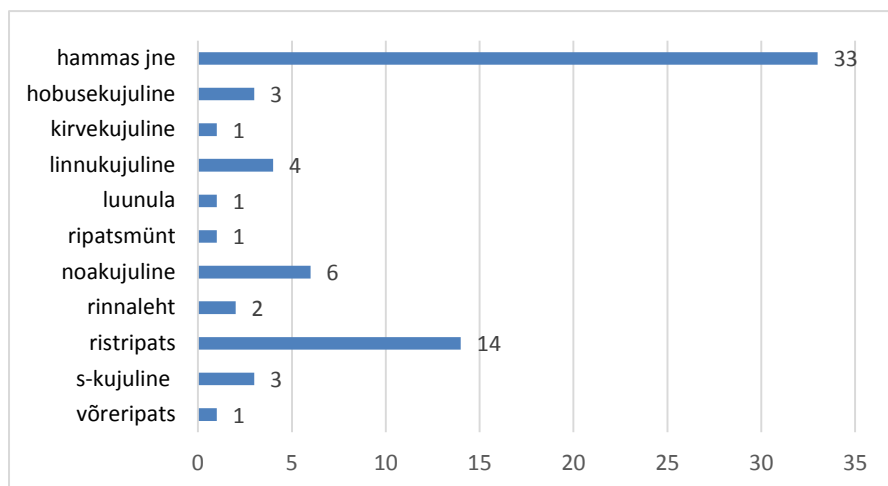
1.4.2.1 Ripatsid linnuse kultuurkihist

Lõhavere linnuse ripatsitest on 1984. aastal ilmunud eraldi artikkel Evald Tõnissoni sulest⁵⁶, kus linnuselt leitud ripatsite ja keekandjate tõlgendamisel lähtutakse, et nende tähendus on kõige suurem usu vallas (Tõnisson 1984: 181). Ristikujulistele ripatsitele pühendatud lõigus on välja toodud nende seosed kristluse ideoloogia ja sümboolikaga (samal: 182). Üldiselt on artikli suunitluseks liivlaste ja soomlastega esinevate ühisjoonte väljatoomine kultuuris ja usuelus, seega artikli kokkuvõttes ristripatsid kui võimaliku ristiusu leviku tõendeid mainitud pole. Lõppjärgelduses domineeribki soomeugri muistsete uskumuste laiem taust ja traditsioon, mida Lõhavere ripatsid endas E. Tõnissoni järgi kannavad (samal: 185–186). Lisaks Tõnissonile on Lõhavere luuripatsitel peatunud Heidi Luik (1999, 2004), kelle tähelepanu on olnud peamiselt ripatsite välisel poolel ja valmistamisel.

Lõhevere linnuse kultuurkihist tean kõnekaid ripatsid umbes 70, millest veidi alla poole (48 %) moodustavad erinevad hammas-, kihv-, luu- ja küünisripatsid (kokku 33 eks). Lõhavere määratud hammasripatsitest on neid valmistatud sea- (13 eks), karu- (6 eks), koera/hundi- (4 eks) ning määramata kiskja (2 eks) hammastest (Luik 2004: tabel 2). Neile järgnevad ristripatsid, mida on viiendik (14 eks), sh kaks rinnanõela pead, mida on tõenäoliselt ristripatsina on kasutatud. Kõiki muid sümboltähendusega ripatsid esineb alla kümne eksemplari, üle viie vaid noakujulisi (6 eks) ripatsid (jn 11).

Lisaks eelpoolmainitud kõnekatele ripatsitele on teada mõned ripatsid (3 eks), millel on n-õ loominguiline väliskuju. Needki võisid mingit sümboltähendust omada, mida välimuse põhjal ei ole võimalik välja lugeda. Lisaks võis olla tähendus ka väikestel mummukestega kaunistatud sõrjatel ripatsitel (5 eks), millest kahel on keskosas ümmargune ava. E. Tõnisson on sidunud selliseid (ja teisi geomeetriliste motiividega) ripatsid viljelusmajandusega (Tõnisson 1984: 183), kuid samahästi võivad sellised ripatsid sümboliseerida kaudselt müntripatsid või olla lihtsalt kaunistuselemendid.

⁵⁶Võrreldes siin esitatud andmetega erinevad meie arvamused ripatsite hulga poolest, kahjuks ei selgu nimetatud artiklist, milliste kaevamiste leiud on vaatluse alla võetud. Analüüsiks kasutasin enda kogutud andmeid – leiunimekirjade põhjal koostatud andmestikku, mille põhjal leidudega tutvusin.

Joonis 11. Lõhavere linnuse kõnekad ripatsid (v.a aarded)

Lõhavere linnuse ristikestest julgen kohapealsena käsitleda maksimaalselt pooli leitud ristikestest, millest kaks on tehtud rinnanõela peadest (Lisa 3, jn 23: 7, 13, 45, 55). Teine pool Lõhavere linnuse ristripatsitest esindavad laialt levinud tüüpe, mida kohtab ka Läti leiumaterjalis (Mugurēvičs 1974: jn 1, 2) ja Venemaal (nt Musin 2012: jn 6) (Lisa 3, jn 23: 5, 54, 53, 60). Lisaks ristripatsite rohkusele torkab silma ka variatsioonirohkus: neljateistkümnest ripatsist on vähemalt üksteist erinevat ristitüüpi⁵⁷. Teostuselt võib kahel ripatsil täheldada pisivigu (AI 3578: 1064, 1404, Lisa 3, jn 23: 7, 13) ning AI 4133: 3332 puhul pole selge (Lisa 3, jn 23: 29), kas ripatsit on intensiivselt kasutatud ja ebaharmoniline välimus on tingitud kulumisest või pole seegi ripats ideaalselt õnnestunud.

1.4.2.2. Väike hõbeaare, ehte- ja käsitöövakk

Mõlemad peitleiud saadi 1958. aasta arheoloogilistelt kaevamistelt, kui uuriti linnuse kõige tihedamalt asustatud läänepoolset õueala. Nii väike hõbeaare kui ka suurem ehtevakk olid maapõue jäänud teineteise lähedusse, otse peavärava juures paiknenud suuremasse hoonesse, mille hävitas tulekahju. Suure tõenäosusega võib nii väikese aardeleiu kui ka ehtevaka peitmist seostada 13. sajandi teise aastakümnega, s.o ajaga, mil Mõõgavendade ordu Lõhavere linnust korduvalt piiras (Tamla jt 2002, Tamla ja

⁵⁷Kahjuks on üks aruandes ristripatsina märgitud ripats hoidlast kadunud

Kiudsoo 2005: 48). Väike hõbeaare ja käsitöövakk ei tarvitsenud olla spetsiaalselt peidetud: nad võisid lihtsalt asetseda oma tavalises hoiukohas ehk peidikus ning hoonete maha põlemisel jääda rusude alla (Jaanits jt 1982: 367; Tamla ja Kiudsoo 2005: 50).

Lõhavere II ehk väikse hõbeaarde koostisesse kuulub kaks pulgakujulist hõbedakangi, risti kujutisega rinnaleht, seitse münti, millest viis olid kasutuses kui ripatsid ning pronks- ja klaashelmed. Tõenäoliselt on aardesse kuulunud ehete näol tegemist ühte kaelakeesse lükitud esemetega (Tamla jt 2002, Tamla ja Kiudsoo 2005: 48). Ilmselt on selle leiu puhul tegu omaniku prestiiži näitava sümboolse ehtega, millele ilmselt peitmishetkel lisati hõbedakangid (vt ka Oras 2006: 35).

Lõhavere II aarde ripatsmündid ja ilma riputusauguta Sigtuna brakteaat ning Münsteri penn moodustavad ajalisel kompaktsel grupi ja on saadud nähtavasti üheaegselt mõne tehingu tulemusel 1190. aastail (Tamla ja Kiudsoo 2005: 48). Säilivuse järgi otsustades on mündid õige pea eheteks muudetud, mis seletab nende suurt kulumist (samas). Rinnalehe ornamendi moodustavad viis ristikujuliselt kohrutatud mummu (minu käsitluses n-õ selge risti motiiv), analoogseid on teada veel Varudi-Vanakülast ja Paunküla II aardest, kuid kõnealune eksemplar on neist suurim (Lisa 4, jn 24: 6) vt ka Leimus 2009: 12), mis oma kasutuskontekstis (kaelakees) oli kõige keskem ja pilkupüüdvam osa.

Lõhavere III aare ehk ehte- ja käsitöövakk kujutab endast suurt niinest vakka, mis sisaldas rohkesti käsitöötarbeid (lõnga, punutud paelu, kaunistusi, linast riidet jms aga ka kudumiseks mõeldud puidust kõlalaudu ja võömõõka) ja ehteid (hulgaliselt pronksispiraale, hõbesõrmuseid, ripatseid jms). Lisaks sisaldab leid veel pronksist kaalukapslit ning kolme väiksemat kasetohust karbikest (Laul 1992, Tamla ja Kiudsoo 2005: 50). Ilmselt on selle leiu näol tegemist kas linnuses peent tööd teinud jõuka naise käsitöövakaga, kuhu selle omanik oli hädaohu ilmnedes kiiruga lisanud ka ehteasjad (Tamla ja Kiudsoo 2005), või pruudivaraga nagu on alternatiivse tõlgendusena välja pakkunud E. Oras (2006: 36).

Ehte- ja käsitöövaka ripatseid on kokku teada viite liiki: trapetsi- (15 eks), risti- (9 eks), hobuse- (4 eks) ja S-kujulised ripatsid (2 eks), kolmnurksed ripatsid (2 eks) ning üks ripatsmünt⁵⁸. Ilmselt on selliste õhukeste ja mitmekesi korruga koos kasutatavate trapetsiaalsete ripatsite funktsioon seotud nende heliefektiga (vt Jonuks 2009: 285), mistõttu neil ma pikemalt ei peatu. Kaks leitud kolmnurgakujulist ripatsit on küll mõõtmetelt suuremad ja ilmselt kanti neid analoogselt rinnalehtedega, ent väliskujust lähtuvalt tundub selliste ripatsite tähenduse üle spekulatsioon väga keeruline ning konkreetne tähendus sõltub pigem uurija fantaasiast⁵⁹. Hobusekujulisi ripatseid tõlgendades on Priit Ligi on välja pakkunud hobusesümboolika seotuse vee ja veelinnukultusega, mis omakorda on seotud viljakusmaagiaga (Ligi 1993: 63). T. Jonuks toob oma käsitluses välja, et Eesti eripärana paistab silma hobusega seotud sümboolika vähesus võrreldes naabermaadega, mis on siin ilmselt seotud eliidi, võimu kontsentreerumise ja sõjameeste rühmade teistsuguse kujunemisega (Jonuks 2009: 290–291).

Teiste ripatsite võimalikul tähendusel olen eelnevalt juba peatunud.

Võttes vaatluse alla ristripatsite väliskuju, siis pilku püüavad seitse ühesugust risti⁶⁰, mis on Eesti leiumaterjalis unikaalsed ning analooge ei tunne ma ka mujalt (Lisa 3, jn 23: 51). Seetõttu pean tõenäoliseks ka nende kohapealset valmistamist. Ka tehniliselt teostuselt ei ole tegu ideaalselt õnnestunud ristidega: nad näevad välja veidi vildakad, kuid nimetatud defekt pole eriti suur, seega ei pruukinud see olla eriti oluline nende kasutaja jaoks. Neile seitsmele lisandub nende väliskuju imiteeriv, kuid mõõtmetelt mitu korda väiksem ripats (AI 4133: 2274: 18 Lisa 3, jn 23: 52) ja üks ümarate haaradega ažuurne ripats (AI 4133: 2274: 92, Lisa 3, jn 23: 49), millele leidub lähedane vaste ka Lõhavere linnuse kultuurkihist (Lisa 3, jn 23: 53).

Võrreldes mõlema peitleiu ripatseid linnuse kultuurikihi ripatsitega, siis kõige suurem erinevus torkab silma hammas-, kihv-, luu- ja küünisripatsite puudumises, mis on

⁵⁸Lisaks eelnevatele leiti monoliiti väljapuhastades vakast ka üks võimalik puidust ripats, mille kohta puudub kirjeldus ja mis tänaseks päevaks on hävinud (Laul 1992).

⁵⁹Teistsugusel seisukohal on nt Tõnisson (1984), kes seostab neid geomeetrisest väliskujust lähtuvalt viljakusmaagiaga.

⁶⁰Kõik seitse siiski täpselt identsed pole, AI 4133: 2274: 79 on võrreldes teistega vildakam.

iseloomulik kõigile aaretele, sama kehtib ka noakujuliste ja kirvekujuliste ripatsite kohta. Ülejäänud sümboltähendusega ripatsitega ei ole erilisi vahesid märgata, kuid taaskord tuleb rõhutada, et domineeriv osa metallist (=pronksist) kõnekatest ripatsitest kuulub ristripatsitele. Huvitav on märkida, et vaid ühel juhul on linnuse kultuurkihi ja ehte- ja käsitöövaka ripats sarnane, ülejäänud esindavad erinevaid vorme. Taoline ristike esineb linnuse kultuurkihis ainukese seda tüüpi eksemplarina.

1.8. Asulad

Vähem olen pööranud tähelepanu asulaleidudele. Esiteks on maa-asulates suhteliselt sageli väikesemahulisi kaevamisi toimunud, mis muudab juba statistiliselt vähetõenäoliseks (rist)ripatsite leidmise. Teiseks on enamiku linnuste ja asulate puhul lisaks ripatsite vormilisele poolele ja asjaolule, et seal kohas on neid kasutatud-kantud ja kaotatud, suhteliselt võimatu midagi täpsemat järeldada. Oletused-vastused küsimustele, kes, kuidas ja miks, selguvad ikkagi suurema kontekstuaalse informatsiooniga muistisest. Lisaks on tänapäevaste linnade-asulate aladel, kus on ilmselt ka muinasajal asustus olnud, toimunud väga palju väikesemahulisi arheoloogilisi järelevalveid ja väljakaevamisi ning neist muinasaegseid ripatseid välja otsida oleks liiga töömahukas ettevõtmine. Seega tutvusin esmajoones maa-asulate kaevamiste tulemustega, kuid paljud aruanded on alles tegemata ja/või tulemusi ja leide publitseeritud piiratult, mille tõttu pole järgnev andmestik täielik, kuid annab lisainformatsiooni kõnealuste ripatsite leviku kohta.

Asulatest tean ristripatseid **Proosast** (Lisa 2, jn 22: 3), **Mustiverest** (Lisa 2, jn 22: 1), **Udernast** (Lisa 2, jn 22: 5) ja **Vana-Koiolast** (Lisa 2, jn 22: 6), ning tänapäevaste linnade territooriumilt **Tartust** (Lisa 2, jn 22: 4) ja **Viljandist** (Lisa 2, jn 22: 7). Ainult Tartust on leitud hilisrauaajaga seostatavaid riste kaks, teistest üks. Vähemalt üks nn selge ristiga rinnaleht on leitud **Kuusalust** (Lisa 2, jn 22: 2) ja üks rinnaleht Udernast.

Ristripatsitest juhuleidude kui laia dateeringuga esemerühma puhul jääb ajaline kuuluvus enamasti lahtiseks, hõlmates 11.–13. sajandit. Viljandist leitud ristikese puhul (Lisa 3, jn 23: 11) on tõenäoline selle kuulumine 12.–13. sajandisse (Vaba ja Valk

2001). Teiste puhul julgen eelnevalt käsitletud leidude puhul oletada, et ilmselt on nende puhul pigem tegemist hilisrauaaja lõpu nähtusega, s.o 13. sajandiga.

Väliskujult ei esine neis selliseid vorme, mida kohalikuks toodanguks pean, teostuse põhjal võiks kohapealse toodanguna käsitleda Vana-Koiola universaalse kujuga ristikest (Lisa 3, jn 23: 40). Kohaliku toodanguna võiks käsitleda rinnalehte Kuusalust, mille aaretest pärit paralleelide põhjal võiks dateerida 13. sajandisse (Leimus 2009; Lisa 3, jn 23: 4), sama võiks kehtida ka Udernast leitud rinnalehe puhul (Lisa 4, jn 24: 6).

Ajalises plaanis seostuvad kõnealused ripatsid eelkõige 13. sajandi algusega. Vaadates kõikide uuritud muististe taustal nende levikut, siis on risikeste-rinnalehtedega kaetud enam-vähem kogu Eesti (Lisa 2, jn 22). Käsitletud näidisjuhtumite põhjal ilmneb, et muid sümboltähendusega ripatseid leidub palju vähem kui ristisümbolikaga ripatseid. Ainukeseks erandiks on Lõhavere linnus, kus domineerivad erinevad hammas-, kihv-, luu-, küünisripatsid, millele osakaalult järgnevad ristripatsid, kõiki ülejäänusid on märgatavalt vähem.

3. Tõlgendus

Käesolevas peatükis käsitlen omaette alapeatükkidena tõlgendusi, mida on ristripatsite ja rinnalehtede juures välja pakutud. Vaatlen esitatud põhiargumente ja püüan avada laiemat tausta tõlgendussuundadele ning analüüsida neid eelnevalt esitletud allikmaterjali taustal. Iseenesest on selline tõlgenduste lahutamine kunstlik, sest ühel esemel on korraga mitmeid rolle nii nende omaniku kui ka laiemalt kogukonna jaoks. Süüvides tõlgendusviisidesse eraldi, loodan jõuda lähemale ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede kui nähtuse põhjusele ning tähendusele nooremal rauaajal, mis on kokkuvõtlikult esitatud peatüki lõpus.

3.1. Ristripatsid ja rinnalehed kui ehted

Kasutuspõhiselt lähenedes liigituvad ripatsid esemeliigina ehte alla. Ehtimisfunktsioon⁶¹ avaldub selgemalt neil ripatsitel, mis väliskujust lähtuvalt ei seostu otseselt sümboltähendusega. Kõnekate ripatsite puhul on harva peatunud nende ehtimisfunktsioonil ning fookuses on eelkõige võimalik tähenduslik pool (vt 2. ptk). Sama kehtib üldjoontes ka ristripatsite ja rinnalehtede puhul, kus ristimärgi võimalik tähendus domineerib tõlgendustes. Vaatamata sellele, et valdavalt on keskendunud tähenduslikule küljele, on sageli möödaminnes tõdetud, et ristripatsid võidi kasutada ka vaid esteetilistel eesmärkidel⁶². Põhilised argumendid selle poolt on seotud risti väliskujust tuleneva universaalse olemusega (vt nt Moora 1926: 13, Mägi 2003a: 99) või on rõhutatud, et mitmekaupade esinevad ristripatsid omasid tõenäoliselt väiksemat väärtust sümbolina ning ilmselt kanti selliseid riste ehetena (nt Mägi 2003a: 99, 2004: 28). Lisaks pärinevad ristripatsid sageli, eriti just mitmekaupade koos esinevad, naistematuste juurest, mis annaks neile veelgi suurema ehte rolli (vt 2.3.1.). Kui ristripatsite kasutamist vaid ehtena on mõnikord välja toodud, siis muinasaegsete rinnalehtede

⁶¹Ehtefunktsiooninamõistanehetekasutamistehtimiseeesmärgil, iluasjana.

⁶²Ristripatsite tõlgendamise kohta vt täpsemat minu bakalaureusetööd (Kurissoo 2011: 8–16).

juures pole nende ehtimisfunktsioonil praktiliselt peatunud, pigemini on tähelepanu all olnud nende ornamentika. Viimase juures domineerivad erinevad risti kujutise modifikatsioonid (vt 1.2.2.1) ja seetõttu on tõlgendused samaväärsed (ja samamoodi põhjendatud) nagu ristripatsitegi puhul (vt Reidla 2012: 71–74 ja seal viidatud kirjandus).

Ristide ja rinnalehtede tõlgendamine vaid iluasjadena seab eelduseks, et arusaam ehtest ja nende funktsioonist on vaid esteetilise küljega seotud, kuid iseenesest on selline ehtekäsitlus suuresti lihtsustatud, mistõttu tasub järgnevalt põgusalt peatuda ehete ja nende tähendusel. Arheoloogiateaduses on erinevad ehted ning nende uurimine olnud läbi aegade üheks meelisteemaks. Keskendatud on tüpoloogiatele, dateeringutele, levikule, valmistamis-tehnikatele, ornamendile ning tähendusele, viimase puhul tulevad kõne alla eelkõige erinevad sotsiaalsed ja semantilised aspektid, märgatavalt vähem on peatunud ehete kunstilisel ja esteetilisel küljel. Eestis on ehete uurimine olnud suhteliselt tagasihoidlik, ilmunud on mõned tööd arheoloogidelt, etnoloogidelt ja kunstiteadlastelt (vt täpsemalt Reidla 2012: 9). Senised kirjutised pole käsitlenud eheteid sügavuti erinevate kultuuriteooriate taustal materiaalse kultuuri objektidena, nt nagu on tehtud riietuse või ornamendi puhul (nt Jõeste 2008, Summatavet 2002).

Kultuuriteooriate rakendamisel materiaalse kultuuri uurimisel rõhutatakse esemete lahutamatu ja tähenduslikku seost inimese maailmapildi-kultuurikoodiga: riietust ja eheteid peetakse tihti füüsilise *Ise* laiendiks ja tähistajaks (Danesi ja Perron 2005: 210). Iseasi on selliste esteetiliste elementide olulisus ja teadvustamine ning sõltub eseme kasutuskontekstist ning inimesest, kes selle tähenduse loob. Pjotr Bogatõrjovi klassikaline struktuur-funktsionalistlik käsitlus riietusest kui märgist on kohaldatav ka ehete uurimisele, kus Bogatõrjov on eristanud riietusel pidulikku, tseremoniaalset, rituaalset, esteetilist, staatuslikku, maagilist, regionaalset või rahvuslikku, erootilist, praktilist ja üldist funktsiooni (Bogatõrjov 1971: 41, viidatud Jõeste 2008: 22 kaudu). Siinjuures tasub veelkord rõhutada, et väljatoodud funktsioonid pole absoluutsed: nii riietus kui ka ehted omavad korraka erinevaid rolle, mis kontekstist sõltuvalt muutuvad.

Eelnevat meeles pidades võiks järgnevalt arutleda ristripatsite ja rinnalehte ehtefunktsiooni tähtsuse ehk võimaliku esteetilise rolli olulisuse üle. Kaalu Kirme (2002: 8) käsitluses on ehete esteetiline sõnum seotud ehtekandja välimuse täiustamisega, vastassugupoole köitmise või inimese enesetunde parandamisega. Ka Jana Reidla (2012: 7) rõhutab ehete seost eeskätt ilu ja kaunistamisega, mille kandja saab endale ilu juurde tuua. Arusaam, mis on „ilus“ ning mida konkreetselt esteetiline funktsioon tähendada võiks, on väga subjektiivne. Tulisemad diskussioonid ilu mõiste ja esteetika üle on peetud antropoloogiaalastes töödes, eelkõige kunsti käsitlemisel, vähem on nende teemadega tegelenud arheoloogid (vt Bradley 2009: 27–29 ja seal viidatud kirjandus). Esteetilise väärtuse mõistmiseks on tihti peale võetud aluseks arusaam esteetika universaalsest kehtivusest, kuid mis antropoloogia- ja arheoloogiateaduses rakendamisel tekitab küsimusi, sest tänapäevased arusaamad võivad täielikult erineda teiste, sh mineviku, kultuuridest (Pollard 2001: 317). Vaatamata teoreetilistele aruteludele ka arheoloogilise materjali esteetilisest olemusest on ehted kui otsesed kaunistamisega ja ilu mõistega seostuvad objektid sellistes diskussioonides tagaplaanile jäänud. Tundub, et ehete kasutamine iluasjadena on uurijate jaoks loogiline ja loomulik, mistõttu on fookus suunatud rohkem nende tähenduslikkusele. Nõnda rõhutatakse enamasti ehete rolli mitteverbaalses kommunikatsioonis ja identiteedis (nt Joyce 2005: 142–143 ja seal viidatud kirjandus). Viimaste olulisust saab välja tuua ka Eesti muinasaja kontekstis, kus esteetiliste rollide kõrval olid samaväärselt olulised või isegi tähtsamad jõukuse demonstreerimine ja staatuse väljendamine. Tasub vaid mõelda rikkalike ehtekomplektide peale nagu mitmerealsed rinnakeed, rinnanõelad, keekandjad, kaela- ja käevõrud jms, mis kõik osutavad ka ehete kommunikatiivsele poolele ning mida sai endale lubada vaid osa ühiskonna liikmetest (vt täpsemalt nt Mägi ja Ratas 2003).

Enda käsitluses püüan siinkohal välja selgitada ristripatsite ja rinnalehtede iluasja potentsiaali, st nende olulisust ehtena⁶³, mõistes viimast K. Kirme ja J. Reidla väljatoodud aspektidest lähtuvalt enda hinnangutele toetudes. Samas on selge, et iluasjana kasutamine ei olnud kõnealuste ripatsite ainuke ning ilmselt mitte primaarne

⁶³Võrdluseks võib tuua muude sümbolkujutisega ripatsitega tõlgendamise, kus tavaliselt selliste ripatsite esteetisel küljel ei peatuta, fookusesse on seatud nende märgiline väliskuju. Iseenesest võis ka kihvripatsitel või noakujulistel ripatsitel nende kandjate jaoks esteetiline väärtust olla.

funktsioon. Leian, et hetkeks fookuse seadmine ehtefunktsiooni tähtsusele annab hea aluse arutamaks nende sümboolse ja kommunikatiivse rolli üle. Esimesena tasuks vaatluse alla võtta laibamatused, kus on kõige selgemalt näha võimalikud ehete esinemiskontekstid. Lähtun eeldusest, et laibamatuste ehteleiud võiksid anda ettekujutuse sellest, kuidas ristripatsid ja rinnalehti reaalselt ehtefunktsioonis tarvitati. Laibamatuste representatiivsust elavate riietuse mõistmise juures on väljendanud nt Jos Bazelmans (2002: 74), kes toob välja, et noor ja terve keha on ühiskonnas väärtustatud, seega surnud on riietatud kõige sagedamini kui elavad inimesed (vt ka Mägi ja Ratas 2003: 205). Teisalt tuleb arvestada võimalusega, et kasutuses olid teatud suririided, nt pruudiriided, milles matmise kohta on teateid etnograafilistest allikatest (nt Värvi 1998: 390). Muinasaja kontekstis puuduvad pruudirõivaste kui ka muude spetsiaalselt surnu jaoks valmistatud riie kohta tõendid, millest lähtuvalt leian eelnevalt esitatud mõttekäigu tabava, kehtides ilmselt rohkemgi ehete kui riietuse kohta. Nimelt on ehtel rohkem kandmissituatsioone (taas võib võrrelda pruudirõivastega) ja nii tundub, et matusesse sattusid ikkagi need ehted, mida ka eluajal kasutati. Viimast kinnitavad samasuguste leidude esinemine teistsugustes leiukontekstides, nt aaretes või linnuste ja asulate leiumaterjalis (vt ka Mägi ja Ratas 2003: 205).

3.1.2. Ristripatsid kui ehted

Ristripatsid esinevad paljudes erinevates ehtekontekstides, neid leidub nii kaelaehetes, olles kas osa helmekeest, pronksrõngastest ketist või rippunud mingi orgaanilisest materjalist nõõri/paela küljes, millest pole enam jälgi. Lisaks leidub neid rinnakeede küljes ja prillspiraalpäiste nõeltega linikukeede küljes. Võimalik, et kahel korral võisid kuuluda ristikesed ka jalamähiste juurde, kuid selline esinemiskontekst on üsna oletuslik (vt 2.3.1.).

Kõige enam on uurijad ristripatsitele kui ehetele tähelepanu pööranud nendes leiukontekstides, kus ristid esinevad mitmekesi, vahel ka koos teiste ripatsitega; üksikut ristripatsit (kaelas) seostatakse tavaliselt ristiusuga (nt Mägi 2002: 151; 2003: 99–100). Siinkohal tasub rõhutamist, et mitmekaupa ristide koos kasutamist ühes ehtekomplektis

on teada peamiselt Kaberla kalmistust⁶⁴ ja vaid ühel korral Pada kalmistust ning vahetu konteksti näol on need seotud vaid kaelaehetega⁶⁵ (vt ka 2.3.1).

Oma bakalaureusetöös ristikeste ehtefunktsiooni üle arutledes pakkusin välja, et väliskujult ja leiukontekstidelt tulenevalt võiks kõige suurem kaunistuselemendi-iluasja tähendus olla teistest väiksematel, paksemate haaradega ja reeglina mitmekaupa koos esinevatel ristikestel (Kaberla matus CLXI, Kurisoo 2011: 41–42, Lisa 3, jn 23: 41). Ülejäänud leiukontekstide puhul pole laibamatustest teada (kaela)ehteid, kus oleks koos vaid ühesugused ristripatsid. Pigem torkab silma, et sellised mitme ristripatsiga ehtekomplektid ei pruugi olla n-ö harmoonilised: koos on kasutatud eri tüüpi ristikesi (nt Kaberla CLXXV; CLXXIII; Pada CLXI), lisaks kohtab neis defektiga ripatseid (nt Kaberla CLXXIII), mis viitavad ikkagi risti kujutise märgilisele tähendusele. Ristripatsite tähenduslikule poolele osutavad ka põletusmatuste leiukontekstid, kus on äärmiselt vähe muid kõnekaid ripatseid ning ristikesi on ilmselt ühe kaupa kasutatud (vt 2.2.1).

Vaadates kõiki aardeid, kus leidub ristripatseid, siis ei ole üheski aardes ristripatsid otseselt osa mingist ehtest, mida võib seletada mitmeti. Ühe võimalusena tuleb arvestada, et meieni pole säilinud orgaanilisest materjalist nõör või pael, mille otsas ristikesed rippuda võisid, seda võib oletada nt Kurista peitleiu risti juures. Teise variandina tuleb kõne alla, et aardes esinevate ristripatsite puhul ei olnudki tegu ehtefunktsioonis olevate ripatsitega, vaid omaette tähendusega eraldiseisvate objektidega. Näiteks võiks iseseisvate objektidena käsitleda Tartu aardest pärit krutsifiksi ja luunularipatsit.

Ripatsirohke Savastvere osutab kaudselt samuti sellele võimalusele. Leitud ehetest, mille juurde sealsed ripatsid kõige tõenäolisemalt kuuluda võisid on rinnakee. Vaadates teisi rinnakeede komplekte laibamatustest, siis neis kohtab ristripatseid vaid ühekaupa. Käsitletavatest laibamatustest pole teada ka nii ripatsirohkeid rinnakeesid naguliivi

⁶⁴Tavaliselt viidatakse Kaberla CLXXIII matusele (nt Mägi 2003a: 98, Pauts 1997: jn 3), mis on ristripatsite kasutamise suhtes kõige erandlikum näide.

⁶⁵Tõsi, Kaberla CLXXXI prillspiraalpäistega nõeltega kees jätab selle kuju alles võimaluse, et seal esines teisigi (rist)ripatseid

naistel (vt Tõnisson 1974: 119–120), mistõttu jääb lahtiseks, kas, kui palju ja millised ripatsid Savastvere rinnakee juurde kuuluda võisid. Kuid kas neid võiks lisaks rinnakeele seostada ka teiste konkreetsete ehetega? Eespool sai välja toodud, et mitmekaupa esineb ristikesi harva ning valdavalt on koos kasutatud erinevaid ripatseid, mis osutab võimalusele, et Savastvere ühesugused ristikesed on peitleidu sattunud muul põhjusel kui konkreetse ehte osana. Sama võib kaaluda ka Lõhavere ehte- ja käsitöövaka ühesuguste ristikeste puhul. Seega tundub, et peitleidudesse kuuluvate ristripatsite tähtsus ehtena pole primaarne, mis erineb teistsuguseid tõlgendusvõimalusi pakkuvatest rinnalehtedest (vt allpoolt).

Ristide välimuse teemal jätkates, siis vormilt lihtsate ristide juures on nähtud nende väikest väärtust ehtena, seetõttu on selliseid (üksikult esinevaid) riste seotud kristlusega (nt Gräslund 1980: 84). Vormilt võimalikult lihtsaid ja minimaalselt stiliseeritud ristitüüpe on kümnekond (vt Lisa 3), millest suur hulk seostuvad põletusmatustega. Eriti paistab see silma Saaremaa ristikeste puhul, kus vaid Viltinast on leitud veidi enam stiliseeritud riste (vt 2.2.1.2, Lisa 3). Keerulisem on hinnata juhtumuringuna käsitletud Maidla ristide ehtepotentsiaali, kuna enamik neist on veidi stiliseeritud (Lisa 3), kuid üldmuljelt on kõik tagasihoidlikud. Põletusmatuste ristide juures pakkusin välja, et neid võidi enamikel juhtudel ühekaupa kasutada, mis võiks samuti osutada pigem nende tähenduslikkusele. Teised analüüsitud muististeliigid pakuvad varieeruvat pilti, kus sellist üldistust nagu põletusmatuste puhul teha ei saa. Võrdlusena võiks siiski vaadata põgusalt eelmises peatükis täpsema vaatluse all olnud muistiseid. Pada matuste juures on vormilt lihtsaid ristikesi viies matuses, kuigi siinkohal tuleb märkida, et üheski Pada matuses ei ole ühtegi efektselt rist, pigem on enamik ristikesi tagasihoidlikud (vt Lisa 3). Teistsugust pilti pakub Lõhavere linnus, kus täiesti lihtsaid riste pole, on mõned n-õ tagasihoidlikuma välimusega nagu Maidlast ja Padast, ning umbes pooled on veidi rohkem stiliseeritud (vt 1.4.2.1, Lisa 3). Linnuselt leitud ehte- ja käsitöövaka ripatsitest pole ükski vormikujult lihtne rist (Lisa 3). Veidi keerulisem on hinnata Savastvere peitleiu ristripatsite välimust, millest enamik on pigem tagasihoidlikud (vt Lisa 3).

Eelneva teema valguses tasuks korra peatuda n-õ defektiga ristikestel. Lõpuni valmistamata või ebaõnnestunud valuga riste on ligi viiendik. Lisaks võib veel

mõningate ripatsite, nt Lõhavere ehte ja käsitöövaka ristikeste juures väikeseid tootmisvigu täheldada, kuid mis peale vaadates ei torka niivõrd silma⁶⁶(vt ka eelmine ptk). Esimeses peatükis pakkusin välja võimaluse, et võib-olla võeti (defektiga) ristid kohe kasutusse, näiteks kaasati need kohe matusesse. Sel moel oleks (selliste) ristide kasutamine ehtefunktsioonis ebatõenäoline, pigem domineeriks sümbolne pool ja matuste puhul ehk ka matjate maailmavaade. Iseenesest ei piirdu ebaõnnestunud valuga või lõpuni töötlemata ripatsite kasutuskontekst ainult matustega, selliseid ripatseid kohtab ka linnustes ja asulates, mis lubab uskuda nende kandmist-kasutamist loomulikus elukeskkonnas (vt ka eespoolt), mida võiks toetada ka välimuselt kulunud ristide olemasolu, viidates asjaolule, et ristikesi on ikkagi korduvalt kantud (vt allpoolt).

Välimuselt lihtsate ja defektiga ripatsite puhul tundub nende esteetiline roll olevat tagasihoidlik, kuid kas stiliseeritud ja luksuslikumat stiili esindavad ristid võisid omada suuremat väärtust ehtena? Arvan, et puhtalt esteetilises plaanis, nii nagu tagasivaatavalt arheoloogilist materjali hinnata saab, siis küll, kuid suurem ehtepotentsiaal ei pruugi muuta seal taga peituvat sõnumit. Veelgi enam, luksuslikku stiili esindavad ristid võivad teatud kontekstides ollagi mõeldud endale ning seal taga peituvale sõnumile tähelepanu pöörama. Selles võtmes võib käsitleda nii Kaberla CLXXIII kaelakeed kõigi oma ristripatsitega (6 tk), koos teistest väljapaistvama keskse ristiga, või Kukruse VI rinnakee juurde kuuluvat ristripatsit, mis on kõikidest teistest laibamatuste ristikestest suurem ja mõjub üksikuna võttes imposantsena. Iseenesest on kogu Kukruse VI rinnakee oma massiivsuses tähelepanuväärne ning kõnealune ristripats ei pruukinud kuuerealise ketikomplekti taustal niivõrd imposantsena mõjudagi. Põletusmatustes esinevate ristidest on kõige tähelepanuväärsem Linnamäe kalmistu ristike (AM 491: 761), mis on suurem ja väljapaistvam ning millele analoog Eestist on teada vaid Otepää linnuselt, kuid nii nagu eespool mainitud, on ülejäänud põletusmatuste ristikesed lihtsamakoelised. Mõnes mõttes on üllatuslik, et aaretes esindab vaid Paimre hõberistike luksuslikumat tüüpi, kuigi ka Savastvere aarde rist (AI 3355: numbrita 2) oli ilmselt samuti tähelepanuväärne, sest seda tüüpi ristid on sageli emailitud. Käsitletud leiumaterjalis esinevad vaid mõned ristid, mille puhul saab oletada emailimist (vt eespoolt). Võib uskuda, et sellised nt kollased või sinised ristid tõmbasid endale

⁶⁶Nimetatud ristid näevad peale vaadates pisut vildakad välja.

tähelepanu ja neil võis olla erilisem staatus kui teistel, peamiselt pronksist valmistatud ristikestel. Tegelikult ei tasuks alahinnata ka pronksristide ilu, sest nende kasutamise ajal olid need ilmselt kenad, läikivad ning pigem kuldse värvusega või veidi punakamat pronksikarva.

3.1.2. Rinnalehed kui ehted

Hõbeplekist valmistatud rinnalehed on ühed levinumad ehted muinasaja lõpul ning keskajal, mille tõttu pole ilmselt nende ehterolli väljaselgitamisel pikemalt peatunud, selle asemel on põhitähelepanu all nende ornament ja selle tähendus (vt eespoolt). Käesoleva teema valguses võiks jätta hetkeks tagaplaanile semantilise külje ning võtta vaatluse alla rinnalehtede rolli ehtena. Töös uuritud muististest saab nende ehtefunktsiooni (ja ka tähenduslikku poolt) välja selgitada laibamatuste ja aarete põhjal, sest põletusmatustes, linnustes ja asulates esineb neid väga harva (vt eelmist ptki).

Rinnalehtede esteetiline pool on seotud esmalt välismuljega, tegu on hõbedast, keskmiselt nelja-viie cm läbimõõduliste sõõrjate ja ornamenteeritud ripatsitega, millest kõige esteetilisemalt võiks mõjuda nende komplektid. Tulles konkreetsemate ehtekontekstide juurde laibamatustes, siis ornamendist olenemata esinevad üksikuna kantud rinnalehed tavaliselt kaelaketi osana laste matustes. Komplektina kantud rinnalehti kanti rinnapiirkonnas ja need on seostavad vaid naistega (vt täpsemalt eespoolt). Huvitaval kombel on laibamatusest kasutamiskontekstis (ehtekontekstis) teada rinnalehti komplektina vaid Kukruse VII matuse juurest. Nimetatud matuse juurest leiti seitsmest rinnalehest koosnev ehe koos keskse ristimärgiga rinnalehega, mis võiks viidata sõnumile seal taga, nt esitledes end kristlasena (vt ka Jonuks ja Kurisoo: ilmumas). Ülejäänute rinnalehtede leidude puhul on tegu panustega ja pole täpselt „näha“ kuidas neid ehtekontekstis kantud on. Võib arvata, et analoogse ehtekomplektiga nagu Kukruse VII matusest leitud võiks tegemist olla ka ka Kukruse XXII matuse komplekti ja Kukruse I matuse kolmest rinnalehest koosneva ehte puhul. Kukruse naiste rinnalehtedest ehtekomplekte saadavad mõnel juhul ka ripatsmüntidest kaelaehed (Kukruse I, VII)⁶⁷. Kahjuks on enamik münte niivõrd kulunud, et ei ole hästi aru saada, millistega on tegu. Seega jääb lahtiseks, kas ripatsmüntide algne märgimaailm võis olla

⁶⁷Analoogne ka Lõhavere II e väike hõbeaare (1.4.2.2).

oluline või viitab tugevasti kulunud hõberahade kasutamine rohkem müntripatsite sümboolsele poolele ning miks ka mitte esteetilisele küljele, kus hõbe lukslikuma materjalina pilku püüab.

Kaberla matustes, kus rinnalehed esinevad ehteleidudest koosnevate panuste koosseisus, pakuvad need lisaks ehtekomplektidele muidki tõlgendusvariante. Viimastes leidub teisi ehteid, nt käevõrusid ja rinnalehed võisid seal olla ka üksikleidudena. Teisalt pole muid argumente ehtekomplektide vastu. Kahjuks on osa rinnalehti kaduma läinud, mistõttu pole päris selge, milliseid ehtekomplekte võisid need moodustada. Lähtudes Kukruse rinnalehtede komplektide loogikast, siis ilmselt on seal üks keskne ripats, mida saadavad rinnalehtede paarid ühesuguse ornamendiga (Kukruse VII), kuid alati ei pruugi kõik paarid samasugused olla (nt Kukruse XXII). Iseenesest võiks ka aaretes leiduvate rinnalehtede puhul kõne alla tulla ehtekomplektid (nt Paunküla II), kuid mõned peitleiud on selleks rinnalehtedelt liiga arvukad (nt Kostivere, Kumna). Võimalik, et viimaste puhul on tegu mitme (erineva pereliikme?) ehtekomplektiga, kuid mida tänasel päeval eristada pole võimalik.

3.1.3 Kokkuvõte

Eelnevat summeerides paistab silma, et suurimad erinevused ehetena kasutatud ristripatsite ja rinnalehtede vahel on seotud vahetu kasutamiskontekstiga ja ehteväärtusega. Ristripatsid on kõigis muudes leiukontekstides peale aarete rinnalehtedest sagedasemad, nende esinemiskontekstid on laibamatustes vaheldusrikkamad ning nad on enamikel juhtudel valmistatud pronksist. Hõbeplekist valmistatud rinnalehed domineerivad aaretes, mõnel juhul kohtab neid laibamatustes, ülejäänud kontekstides harva, ilmselt kasutati neid kõige enam mitmekesi koos kaela/rinnapiirkonnas. Kokkuvõttes tundub, et rinnalehed (vähemasti nende komplektid) olid lukslikumad ehted kui ristripatsid, mille hulgas kohtab ka defektiga ripatseid. Rinnalehtede suuremale väärtusele ehetena osutavad ka nende harvad leiud muudes kontekstides kui aaretes. Näib igati tõenäoline, et rinnalehti kasutati vaid pidulikel puhkudel, mis teeb ka nende kaotamise vähemtõenäoliseks. Seevastu ristripatsite esinemine kõigis muististeliikides ja suur hulk viitavad nende argisemale olemusele.

Ristikeste „igapäevasusele“ võiks viidata ka paari üksiku ripatsi kulumisaste (nt AI 4133: 3332, AI 4116: 235), mis võib olla tingitud intensiivsest kasutamisest. Ka on tarvilik märkida, et ristripats võis oma aktiivses kasutuskontekstis erinevate (sh erinevate inimeste) ehte koosseisu kuuluda. Lisaks tasuks veelkord tähelepanu juhtida, et teised sümboltähendusega ripatsid pole nii arvukad ei matuses ega muudes leiukontekstides, et neid saaks siduda massilise ripatsikandmisega ning pea igas leiukontekstis domineerivad ristripatsid ja ristimärgiga rinnalehed. Mistõttu võib uskuda, et viimastel oli küll ehtefunktsioon, aga sõnum seal taga oli ilmselt primaarne, mis avaldus läbi ehte vormi.

3.2. Ristripatsite ja rinnalehtede seotusest usuliste kujutelmadega

Eelnev ehtefunktsiooni üle arutlemine viis tõdemuseni, et ristripatsid ja rinnalehed võisid ehtena olulised olla, kuid ehtefunktsioon on vaid üks osa nende olemusest. Ehted on üks osa materiaalselt kultuurist, seega üks osa inimeste maailmapildist, milles usulistel kujutelmadel on oluline roll, eriti on selles valguses käsitletud ripatseid. Ristripatsite ja rinnalehtede puhul on mõistetud ripatseid eelkõige kui amulet-talismane. Teise lähenemisena on seostatud kõnealuseid ripatseid kristlusega ja välja pakutud, et nende puhul võiks olla tegu kristlaste markeritega. Järgnevalt peatun mõlemal võimalusel ja proovin saada selgust mõlema suuna olulisuse üle.

3.2.1. Ristripatsite ja rinnalehtede amuleti funktsioonist. Arheoloogiline perspektiiv teemale

Võttes vaatluse alla ripatsite kasutamise eesmärgid, siis on Euroopa kontekstis muinasaja lõpu ja keskaegsetele sümboltähendusega ripatsitele pööratud kõige suuremat tähelepanu amulette⁶⁸ ja maagiat käsitlevates teostes. Kriteerium, kus teatud arheoloogilistel leidudel (*resp* ripatsitel) on märgiline tähendus, ongi suuresti seotud

⁶⁸Käesolevas töös kasutan mõisteid amulett ja talisman sünonüümina, kuigi mõnikord on uurijad neid ka lahutanud (vt nt Zeiten 1997: ja seal viidatud kirjandus).

välise vaatlusega ja uurija hinnanguga, kus mängivad rolli esemete konkreetsed kujud⁶⁹ ning vahetu leiukontekst, eelkõige laibamatustes (Arends 1978; Dübner-Manthey 1990; Fuglesang 1989; Gilchrist 2008; Meaney 1981; Samdal 2000; Zeiten 1997). Objektide amulettidena defineerimisel viitavad uurijad enamasti esimese asjana selle mõiste etümoloogiale ja sealt tulenevale tähendusele. Üldiselt seostatakse sõna amulett ladinakeelse sõnaga *amuletum*, sellisena esineb see Plinius Vanema looduse ajaloos „Naturalis Historia”, kus see tähistab halva eest kaitsvat objekti või omab meditsiinilist või profülaktilist otstarvet. Ka on välja pakutud, et ladinakeelne *amuletum* on seotud araabiakeelse sõnaga *himala/hamala*, mis tähistab koormat või kaasas kantavat objekti, viidates ühtheagu nii esemele endale kui ka nõõrile-paelale, mille küljes amulett ripub. Etümoloogiast lähtudes on amulette defineeritud kui kaasaskantavaid esemeid, mille abil saab selle omanik maagilist kasu. Viimast on mõnikord ka täpsustatud: nt kaitsmaks omaniku isikut ja vara jms (vt nt Zeiten 1997: 3 ja seal viidatud kirjandus).

Arheoloogilise materjali tõlgendamiseks amulettidena on etümoloogiast tuletatud definitsioon liiga lai, seepärast on püütud seda erinevalt kitsendada. Audrey L. Meaney on rõhutanud, et (anglosakside) kaasaegsed kirjalikud allikad peaksid sisaldama tõendeid esemete maagilise otstarbe kohta või peaksid amuletina käsitletavad esemed asuma matuses selliselt, et neile võiks omistada erilist väärtust (Meaney 1981: 4, 24–28). Seega kuulub amulettide hulka palju erinevaid leide, alates võimalikest ravimtaimedest kuni ripatsiteni (Fuglesang 1989; Meaney 1981). Miriam K. Zeiten on oma definitsioonis rõhutanud, et amuletid peaksid olema spetsiifiliselt maagilistel põhjustel loodud ja mõeldud kaasas-küljes kandmiseks (Zeiten 1997: 5), seega esemetena eelkõige ripatsid. Mõlemad esitatud definitsioonid on praktikas tõlgendamise juures kasutamisel problemaatilised, sest nagu ka autorid ise tunnistavad, on ikkagi uurija see, kes allikmaterjali välja valib ning seda interpreteerib. Konkreetsemaid leiurühmi, mis võiks viikingiaegses Skandinaavias kvalifitseeruda amuletiks on välja pakkunud nt Signe H. Fuglesang (1989), kes sellisena on interpreteerinud miniatuurseid objekte, ripatsitena kasutatud kapsleid, miniatuurseid tööriistu, ristripatseid, looma- või muid figuure, erilisi kivimeid jms. Rohkem tõlgendavama iseloomuga jaotuse on W. M.

⁶⁹Sealjuures on uurijad arvesse võtnud tõlgendavate kujudega objekte ning ebatavalisi ning arusaamatu kujuga leide.

Flinders Petrie käsitlese põhjal omapoolsete täiendustega välja pakkunud Magne Samdal (2000), eristades tervendavad-, võimu-, kaitse-, jumala-, isiklikud- ja kalmeamuletid. Kokkuvõttes leian, et selliste jaotuste üle mõtisklemine aitab küll tõlgendust avarada, aga selline lahterdamine jääb ikkagi oletuslikuks. Veelgi enam on tõenäoline, et ühel amuletil (sümboltähendusega ripatsil) oli korruga mitmeid erinevaid rolle.

Eelnevast on näha, et amuletitähendus on suurel määral seotud maagia mõiste kasutamisega arheoloogias, millel võikski järgnevalt põgusalt peatuda. Traditsioonilistes arheoloogiaalastes töödes on maagiat mõistetud varase antropoloogia võtmes. Nõnda on maagiat käsitletud kui midagi primitiivset ja eksootilist, olles seotud inimestega, kes otsisid praktilisi lahendusi. Tunnuslik on veel maagia vastandamine religiooniga, mis peaks oma iseloomult müstilisem ja kollektiivsem olema (Gilchrist 2008: 120 ja seal viidatud kirjandus). Analoogne situatsioon kehtib mõnikord käsitletutes, kus maagia mõistet on (vara)keskaja kontekstis kasutatud ning sealjuures unustatud, et maagia ei võrdu ebausuga ning ei pea olema vastanduv kristlikule kontekstile, vaid võib olla omamoodi osa sellest (Dübner-Manthey 1990: 65, Gilchrist 2008: 119–120). Seega tuleb rõhutada, et maagia ja maagiliste esemete kasutamine mistahes kujul ja ajastul on osa inimeste maailmapildist ja seotud religiooniga, iseasi on aga selle konkreetne olemus, avaldumine ning arheoloogilise ainese põhjal tuvastamine.

Vaadates Eesti sümboltähendusega ripatsite tõlgendamist, siis suur osa interpretatsioonidest on seotud ripatsite maagilise poolega, kuuludes muinasaegsete inimeste paganlikku maailmavaatesse (vt eelmine ptk). Enamik selliseid tõlgendusi ei peatu aga pikemalt, mille alusel (neid) arheoloogilisi leide maagilistena käsitleda saab ja mida täpsemalt on mõeldud maagia all⁷⁰. Kõige põhjalikumalt on maagia mõistel ja võimalikul olemusel Eesti muinasusundi kontekstis peatunud TõnnoJonuks oma doktoritöös (2009: 303–307), kes toob välja, et maagia puhul on rõhutatud kolme elementi: tegevust, tegevuse läbiviijat ning maagilist teadmist ja usku, sealjuures võib maagiline rituaal pelgalt verbaalne olla (samas: 304 ja seal viidatud kirjandus). Seega on

⁷⁰Eranditeks T. Jonuksi käsitus muinasusundist (2009) ning H. Valgu käsitus võreripatsitest (2004), kus peatutakse täpsemalt rahvausundis tuntud sõlemaagial, tõsi, maagia mõiste üle pole teoreetiliselt arutletud.

noorema rauaaja kontekstis keeruline eristada objekte, millel võinuks olla maagilise eseme roll⁷¹. Seega on loogiline, et tänu kõnekale välimusele on sümboltähendusega ripatsid selles võtmes kõige enam tähelepanu pälvinud, sealjuures maagiaga seostuv tõlgendus kujutab endast eelkõige tõrje- ja kaitsemaagiaga seotut ning sellistel ripatsitel on amuleti-talismani roll.

Lisaks on pakutud, et amulettide (maagiliste esemete) kasutamises võiks olla väljendatud nende omanike erinevad grupispetsiifilised ja/või isiklikud motiivid. Birgit Dübner-Manthey (1990: 72) on selliste põhjustena välja toonud võimalikud seosed eriliste „ametitega“ või laiemalt elusituatsioonidega: vallalised naised, lesed, haigus, äkksurm või ebatavaline surmapõhjus, meditsiinilised probleemid jms, millest enamik pole aga arheoloogia abil tõestatavad. Ainukesena võimaldab konkreetsemaid järeldusi tõmmata luustikel avalduvad patoloogiad. Analoogia võiks mainida Mirja Otsa (2006: 125–126) tähelepanekuid merevaigu esinemisest kiviaegsete patoloogiatega matuste puhul. Tõsi, otsest ja üldist seost pole võimalik välja tuua, sest luustike pole piisavalt antropoloogiliselt uuritud, küll aga on teada mitmeid juhtumeid Tamulast, kus haigusega seotud kehaosa juures on leitud merevaiku, mis lubab siiski teatud seost näha⁷². Olenevalt luustike uurimise astmest saab selles valguses käsitleda vaid Kaberla ristripatsitega ja rinnalehtedega maetuid⁷³, kellest ühel avaldub süüfilis (CLXX) ja teisel (CLXXIII) süüfilis või tuberkuloos. Kuna andmestik on puudlik, siis pole võimalik põhjalikumaid järeldusi teha. Lisaks võib veel mainida, et suur hulk arheoloogilises materjalis eristatud nn maagilisi amulette on pärit pigem leiurohketest ja n-õ jõukamatest matustest, mis võiks tähendada, et nende sotsiaalne elu oli kindlustatud, mille tõttu võib arvata, et tegu polnud kriisisituatsioonis ja erilist kaitset vajavate inimestega (nt lesed vmt).

⁷¹Vrdl Roberta Glichristi (2008) hiliskeskajsete maagiliste objektide tõlgendamist matustes: kus on teada kirjalikud allikad, matused on kristliku kombe kohaselt maetud ja maagiliste objektide eristamine seetõttu ka (vähemalt teoreetiliselt) võimalik

⁷²Lisaks on allikatest teada, et merevaigule on omistatud ravivat võimet (Ots 2006: 131–132)

⁷³Patoloogiaid on Kaberla ristripatsitega ja rinnalehtedega matuste luustikel määranud autori palvel Martin Malve 2012. aasta sügisel ning Padas on Jana Limbo uurinud hambapatoloogiaid (Limbo 2004). Erinevaid hambapatoloogiaid esines aga Padas väga paljudel indiviididel.

3.2.1.1. Ristripatsite ja rinnalehtede maagilisest funktsioonist

Ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede juures välja toodud maagiline aspekt on seotud neile omistatud kaitsva funktsiooniga. Sellised tõlgendused (nt Reidla 2012: 71–74; Selirand 1974: 188; Tamla ja Kiudsoo 2005: 38; Tõnisson 1962: 220–221; Valk 2004: 278) rõhuvad tavaliselt risti märgi tähendustele, mille puhul on toodud välja kolm argumenti. Esiteks on rõhutatud, et rist on väga vana ja paljudes kultuurides levinud universaalne sümbol ja väemärk. Ristimärki on inimesed kasutanud juba aastatuhandeid pea kogu maailmas. Rist esines Väike–Aasias näiteks Alaca Hüüüki standarditel (mis on dateeritud 2300–2100 eKr), Indias oli rist päikese, jõu ja olemise sümbolne väljendus ning seotud püha jõe Gangesega ja jumal Agni tulepuudega. Lisaks on rist tuntud Egiptuse, Vana–Rooma, Vana–Kreeka, Hiina ja keltide esiajaloos (vt lähemalt nt Saare 2001). Erinevate rahvaste esiajaloos on ristimärk olnud päikese, jõu, elu, viljakuse, olemise, ilmakaarte, jumalike või kosmiliste energiatega märgiks, kandes endas nii püha, maagilist, müstilist ja/või kaitse tähendust, üldiselt head õnne sümboliseerivat tähendusvälja (Torp-Kõivupuu 2007: 298). Ometi võib siinkohal küsida, kuivõrd võisid olla sellised universaalsed tähendused levinud nooremal rauaajal Eestis? Viimasega haakub järgmine argument, kus Eesti muinasaja kontekstis on rõhutatud ka rooma rauaaja ristisümbolikat ja seost sealt tuntud ristikujuliste ripatsite ja -sõlgedega. Klassikaline selleteemaline arutlus pärineb Aliise Moora sulest (1956: 18), kes on rõhutanud, et eestlaste muinasusundis hakkasid juba esimestel sajanditel levima uued sümboolsed kujutised, viljakasvatajatele iseloomulikud geomeetrilised kujundid: ringikesed, ristikesed, kolmnurgad, mis sümboliseerivad loodusjõude ning millest oleneb viljakasv ja ühtlasi saavad ristikesed, rattakesed jms kõige tavalisemateks rinnal ja kaelas kantavateks ripatsiteks või rinnanõelte peadeks. Nooremal rauaajal levinud ristripatsid ja ristimärgiga rinnalehti ei saa aga selles valguses käsitleda, sest meie arheoloogilises aineses puudub järjepidev ristisümbolika traditsioon rooma rauaajast nooremasse rauaega⁷⁴. Ka on küsitav rooma rauaegsete ristikeste sümbolne tähendus (nt Jonuks 2009: 229), kuid on ka teistsuguseid tõlgendusi (nt Olli 2010) Kolmanda aspektina on käsitletud maagilise interpretatsiooni võtmes risti kui rahvausundis tuntud kaitse- ja tõrjemaagilisest märki (vt täpsemalt selle olemuse kohta Eisen 1926; Kurtfeld-

⁷⁴Vähemalt meieni säilinud materiaalse kultuuri põhjal.

Hanko 1939; Torp-Kõivupuu 2007; Valk 2004). Siinkohal tuleb suhtuda järeldest tegemisele muinasusundi kohta allikakriitiliselt, sest uusaegsest rahvausundist teadaolev risti kaitse- ja tõrjemaagiline tähendus on omaette nähtus ja kuulub rahvausundi juurde. Seega argumentatsioon ristiripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede tõrje- ja kaitsemaagilisest olemusest ei tohiks ainult rahvausundi allikatel põhineda.

Eespool esitletud amulettide definitsioonid ja maagia raamid viitavad suuresti isiklikule heaolule, nt kaitse-, tõrje-, õnne- või homöopaatilisele tähendusele. Siinkohal võib küsida, kas selliseid tähendusi eksponeeriti niivõrd avalikult nagu ristripatsite ja rinnalehtede ehtefunktsioon viitab või on mõningate ripatsite puhul tegu rohkem isiklike esemetega, mis võimaldaks nende tõlgendust talismanina? Eelnevast loogikast lähtuvalt võiks amuleti funktsioonis olla orgaanilisest materjalist paela või nõõri otsas kantud ristid, mis jätab võimaluse, et neid võidi kanda ka riiete all, olles nii pigem kandja jaoks mõeldud. Sellise variandina tuleb kõne alla vaid Pada XIV matus. Suur osa ripatsitest on kantud ka ühekordsetest pronkslülidest keti otsas, mille puhul võiks samuti uskuda nende kandmist riietuse peal, st väljapaistval positsioonil. Viimase poolt või vastu otseseid tõendeid laibamatused ei paku, aga mõeldes kasutusmugavuse peale, siis poole sõrmejämest pronksketi tundub ebamugav avalikkuse eest varjata. Mõeldes pronksketi värvuse ja materjali peale, siis olid need ilmselt mõeldud ikkagi eksponeerimiseks. Lisaks viitab suur hulk leiukontekste otseselt, et ristripatsid ja eriti rinnalehed paistsid kandja juures silma (vt ka eespoolt), osutades nende kommunikatiivsele ja märgilisele poolele.

Veelgi enam, vaadates teiste sümboltähendustega ripatsite hulka, mida on üldiselt vähe (v.a Lõhavere ja kihvripatsid), tasub laiemalt arutleda selliste ripatsite amuletifunktsiooni olulisuse üle. Taaskord on parimaks allikaliigiks (ja ka ainukeseks, mille põhjal selliseid järeldesti teha?) laibamatused. Võttes täpsema vaatluse alla Pada sümboltähendusega ripatsite positsioonid matuses, siis ilmneb, et enamasti on neid kantud kaela(ehte)s, märgatavalt vähem leidub neid kontekstides, kus need võisid riietuse juurde kuuluda, nt sinna külge õmmeldud. Täpselt sama kehtib ka ristripatsite korral. Ühel korral võiks üks kihvripats oletatava kukru juurde kuuluda (Pada V). Lisaks pole kümnekonna matuse puhul kindel, millises alguses positsioonis võisid

sellised ripatsid paikneda. Kõnekate ripatsite omanikeks on peamiselt lapsed (27 korral), siis naised (10 korral) ja mehed (8 korral). Eelnevalt analüüsitud Pada kõnekate ripatsite leiukontekstide põhjal tundub, et matustes leiduvad⁷⁵ kõnekad ripatsid võiksid ollagi sellises positsioonis nagu neid reaalselt kasutati (peamiselt kaelakee osana). Pada näitel võib öelda, et ei ole võimalik seostada ühte ripatsiliiki kas konkreetse eagrupiga (nt imikud) või bioloogilise sooga (nt meeste ripatsid). Seega, Pada sümboltähendusega ripatsite kasutuskontekstid viitavad, et ilmselt pole sealsete kõnekate ripatsite puhul tegu spetsiifiliste matusepaikades esinevate amulettidega. Tegemist võiks, Magne Samdali (2000) jaotust kasutades, olla isiklike-, kaitse- ja/või tervendavate ripatsitega või osutab kandmiskontekstide „tavalisus“ (kaelakeed) ja eksponeeritavus nende väiksemale maagilisele olemusele kui traditsiooniliselt on välja pakutud. Kogu töös käsitletud allikmaterjali põhjal on näha, et sümbolkujuga ripatseid on arvult vähe, sealjuures võib uskuda, et kõnekaid ripatseid on kasutanud väike hulk elanikkonnast⁷⁶, ilmselt eliit (vt 2. ptk, seal on esitatud erinevate ripatsiliikide juures eliidiga seotud tõlgendusi). Eelnevaid tähelepanekuid kokku võttes võib välja pakkuda, et kõnekate ripatsite amuleti tähendus võis olla väiksem kui valdavalt on arvatud, pigem võiks nende kasutamist seostada hoopis enam staatusega (vt ka Staecker 1999). Arvan, et iseenesest ei olnud kõnekad ripatsid sotsiaalse positsiooni tunnused, pigem kuulusid need kõrgema sotsiaalse positsiooniga inimestele.

Kokkuvõttes arvan (Pada näitel), et sümboltähendustega ripatsite kui ka ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede juures olid olulised maagilised omadused, aga need polnud primaarsed. Mitmed leiukontekstid osutavad ristripatsite ja rinnalehtede ristimärgi manifesteerimisele, mis võiks olla seotud nende märgilise tähendusega, mitte isikliku maagilise praktikaga. Ristimärk on küll vana ja levinud sümbolkujutis paljudes kultuurides, kuid see pole tõenäoliselt otsene põhjus ristripatsite jm ristosümboolika esinemisele arheoloogilises aineses nooremal rauaajal (eriti selle lõpus), vaid arvestada tuleb ka ristiusu osakaaluga. Seega oli ilmselt erinevatel kõnekatel ripatsitel oma tähendus, mis peegeldas inimeste maailmavaadet ning kasutuskontekstidest lähtuvalt

⁷⁵Matused, mille juures on võimalik leidude algset konteksti kindlaks teha, st hilisema segamiseta matused.

⁷⁶Tõsi, need on ripatsid, mis on arheoloogiliste kaevamisteni (või juhusliku leidmiseni) säilinud maapinnas.

saab öelda, et nad kandsid sõnumit, mille üks osa võis rõhutada ka sotsiaalset positsiooni.

3.3.3 Ristripatsite ja rinnalehtede seosest kristlusega

Eelnevates alapeatükkides käsitletud teemad osutavad, et lisaks ehte- ning võimalikule amuletifunktsioonile tuleks eelkõige välja selgitada ristripatsite ja ristiga rinnalehtede seotus kristlusega. Järgnevalt peatun võimalikel kristluse mõjudel muinasaja lõpu religioonis ning alapeatüki lõpus proovin välja selgitada, kuivõrd olid sellega seotud ristripatsid ja ristikujutisega rinnalehed.

3.3.3.1. Arheoloogia ja kristianiseerimisprotsess

Arheoloogiateaduses on kristianiseerimisprotsess ja sellega kaasnev n-ö üleminekuperiood viimastel aastakümnetel palju tähelepanu pälvinud, seda laiemalt kogu Euroopas (vt ka sissejuhatust). Kristianiseerimisprotsessi uurides on tunnuslik, et selle iseloomustamiseks (tõlgendamiseks) võetakse ühelt poolt aluseks arusaam (keskaegsest) katoliiklikust usust ning teiselt poolt eelkristlikust usust (*resp* paganlusest), mis võiks anda aimu üleminekuperioodi kohta. Selline lähenemine on oma lähte-eelduste tõttu omajagu kriitikat pälvinud (vt nt Jonuks ja Kurisoo: ilmumas; Kilbride 2000; Petts 2011), sest kuidas peaks segu (keskaegset dogmaatilisest) kristlusest ja arheoloogilise materjali (vahel lisades sinna ka loodusrahvaste uskumused) põhjal konstrueeritud arusaam paganlikust usust andma adekvaatse pildi, mida reaalselt muinasaja lõpul elanud inimesed võisid mõelda-uskuda⁷⁷ ? Sealjuures on iseloomulik ristiusu ja eelkristliku religiooni vastandamine. Kristlust on mõistetud kui maailmareligiooni, olles rahvusvaheline, ühtne, struktureeritud, kirjeldatud, ratsionaalne, moraalne, universaalne jms, millele vastandub kohalik, n-ö väikesemõõduline, ebakorrapärane, loominguline, rituaalne, etniline jms paganlus. Nimetatud lähenemine on lihtsustatud – erandeid leidub mõlemas jaotuses – ja väärib

⁷⁷Samal põhjusel tuleks vältida mõistet „sünkretism“, kus termini aluseks on samamoodi võetud arusaam dogmaatilisest kristlusest ja arheoloogide poolt konstrueeritud paganlusest (Kilbride 2000: 8).

seetõttu kriitikat (Petts 2011: 30). Veelgi enam, miks peaks olema rahumeelsel teel ja nt kohalikul initsiatiivil põhinev (eliidi) kristianiseerumine olema seotud vastandumisega? Teati ju oma naabreid, eksisteerisid kaugsidemed ja nii ei olnud ei paganausk ega kristlus kummalegi poolele täiesti tundmatu.

Teemaga süvitsi tegelevad arheoloogid on vastavalt uuritavale piirkonnale kasutanud kristianiseerimisprotsessi kirjeldamiseks erinevaid mudelid, mida võib üldjoontes jagada kaheks: kristianiseerumist kirjeldatakse kas ühe protsessina või faasideks jaotatuna. Esimese variandi korral on tegu kirjeldusega, kus olenevalt piirkonnast võib arheoloogilise materjali põhjal oletada kiiret kristlusele üleminekut, nt nagu Määrimaal ja Böömimal (Brather 2008) või aeglast ja n-ö loomuliku arengu tulemusel toimunud (paratamatut) protsessi (nt Sellevold 2002, viidatud Jonuks 2009: 308 kaudu). Teise versiooni puhul on tegu spetsiifilisemate teoreetiliste kontseptsioonidega, kus kristianiseerimisprotsess on erinevateks järkudeks jaotatud (nt Jonuks 2003; Lager 2002; Pollex 2012). Olenevalt piirkonnast ja uurijast võib nende faaside arv ja tunnused veidi varieeruda. Üldiselt kujutavad sellised mudelid jaotust, kus võetakse aluseks paganlik ühiskond, mis formeerub kristliku ühiskonna kujunemiseni välja. Viimast defineeritakse tavaliselt läbi administratiivse lähenemise, kus „päris“ kristlane kuulub kogudusse, kogudus piiskopkonda, mis omakorda allub peapiiskopile ja nii moodustub toimiv sotsiaal-religioosne süsteem, kus olulist rolli mängivad ka maksud ning alluvus- ja võimusuhted (nt Jonuks 2003: 140; Lager 2002).

Veel enne kui arutleda arheoloogilise ainese põhjal kristianiseerimisprotsessi avaldumise üle, tasuks võtta vaatluse alla põhjused, miks võis kristlus muinasaja lõpu Eestis atraktiivne olla. Ühe võimalusena tuleks arvesse võtta prestiiži küsimust, kuna ümberkaudsed maad (v.a Läti ja Leedu) olid vähemalt eliidi tasandil ja formaalselt kristlikud. Enese ristida laskmine võis olla kohaliku eliidi jaoks kui teatav staatusesümbol (nt Selart 2002: 67). Lisaks välisele küljele, nagu tsentraliseeritud kirikuorganisatsioon ja kasvõi kirikud ise oma väljanägemise ja interjööri, võis osa aspekte kristliku õpetuse juures olla paganatele atraktiivsed, viimast on mõnikord rõhutatud naiste puhul (Skandinaavias nt Gräslund 2003). Võib uskuda, et üleminekuühiskonnas pole olulised (või teoloogiliselt õigesti mõistetud) keerulisemad

ja doktriinsed kontseptsioonid nagu patt või püha kolmainsus (Sanmark 2004: 184). Muinasusundi kontekstis võis olla atraktiivseks teemaks igavene elu paradiisis, mis ilmselt sobitus juba olemasolevatesse teispoolsuse ettekujutlustesse, lisades sinna uusi nüansse. Lisaks võib arvata, et kristlaste jumal või kohalik tõlgendus kolmainsusest kolme jumalana, võidi oma olemasolevate jumalate panteoni lisada või koguni nendega asenda. Lisaks on üleminekuühiskonnas (nt Skandinaavia) välja toodud, et neis levis (või levitati) arusaam võidukast Kristusest (nt Staecker 1999). Miks ei võinud nimetatud arusaamad kehtida ka Eesti kontekstis (vt ka Jonuks ja Kurisoo: ilmumas)? Põgusa ekskursina tasub mainida kirjalikest allikatest nimepidi teada esimesi ristitud eestlasi. Esimene selline on eestlastest munk Nikolaus Norrast Stavangeri kloostrist (kirjalikes allikates mainitud 1171–1172); teise sellisena on teada Virumaalt pärinenud ning Saksamaal HolsteinisSegebergi kloostris õppinud preester Johannes, kelle liivlased Henriku kroonika kohaselt 1206. aastal hukkasid (Selart jt 2012: 35). Kahte Eestist pärit noormeest, kes hiljuti olid ristiusku pöördunud mainitakse püha Olavi imetegudest pajatavas käsikirjas, viimane on kirja pandud oletatavasti 1180–1183 (samas: 30). Neljanda eestlasena tasub mainida Pudiviru vanemat Tabelinust, kes Henriku kroonika sõnul oli kunagi varem (st enne 1219. aastat) Ojamaal "meie omade" poolt ristitud (HLK: XXIII: 7).

Teise põhjusena, miks võis ristiusk paganatele kõitev olla, on välja pakutud konkreetset kasu. Kirjalikest allikatest on teada paar juhtumit, kus on näha kiriku vastuseisu kristlaste kaubanduslikule läbikäimisele mittekristlastega⁷⁸, mille lahendusena on nähtud eelristimise praktikat (nt Mägi 2003a: 99). Eelristimise (lad *primasignatio*) all peetakse silmas ristiusule üleminekuaegsetes ühiskondades levinud toimingut, mille tulemusel võtsid paganad vastu risti (sh tehti nende ees sümbolne ristimärk), aga nad ei olnud ametlikult ristitud (Sandholm 1965: 102). Eelristimine andis ristimärgi vastuvõtnuile erilise staatuse: nad võisid kristlastega kaubelda, kristlike väepealike sõjateenistusse astuda, jumalateenistustest osa võtta ja isegi pühitsetud mulda maetud saada. Eelristimise kasulikkus paganate silmis oli võimalus jääda oma traditsioonide

⁷⁸Paavst Honorius keelas 1221. aastal oma kirjaga ametlikult ristiusustatud soomlastel pidada kaubavahetust naabruses asuvate barbarirahvastega. 1229. aastal mõistis paavst Gregorius IX hukka ojamaalased, kes olevat varustanud paganaid kristlaste kiusamiseks vajaminevaga (vt Mägi 2003a: 99 ja seal viidatud kirjandus).

juurde ja säilitada oma vana elukorraldus. Ka kirikule sobis põhimõte, et üleminek ristiusule oleks leebe ja toimuks omal initsiatiivil (samas). Iseenesest tundub selline tõlgendusvõimalus mugava kompromisslahendusena keerulisele küsimusele inimeste usumaailma kohta. Ühtlasi tuleb rõhutada, et teateid eelristimise praktika kohta on pärit ajaliselt tunduvalt varsemast Skandinaavia kontekstist ja tegelikult kogu kaupmeeste eelristimist puudutav andmestik põhineb ühel lausel Egili saagast, mis polnud kaasaegne (Leimus 2007: 52)⁷⁹. Lisaks tundub ebatõenäoline, et kristlastest kaupmehed oleksid loobunud tulusast ärist paganatega vaid sellepärast, et nende äripartneriteks olevad kaupmehed polnud (eel)ristitud (samas).

Probleemid arheoloogilise materjali interpreteerimisel kristianiseerumise tähenduses on universaalsed, kuid erinevast geograafilisest, ajalisest, ajaloolisest ning allikatest tulenevast kontekstist siiski piirkonnaspetsiifilised, mistõttu tuleks tõlgendamisel esmajoonel kohalikest andmetest lähtuda. Järgnevalt peatungi kokkuvõtvalt teemaga seotud universaalsetel tõlgendusprobleemidel ning vaatlen põgusalt neid eelnevalt analüüsitud muististe, eelkõige laibakalmistute, kontekstis.

Olenemata analüüsi lähtekohast peetakse kristianiseerimisprotsessi üheks põhiliseks tunnuseks laibamatust. Ühelt poolt on laibamatus ise kui indikaator (vastandudes „paganlikule“ põletusmatmise traditsioonile), teisalt on oluline laibamatuse olemus: orientatsioon, panuste olemasolu või puudumine, sh (risti)usule viitav leiumaterjal. Kristlikus traditsioonis on laibamatus olnud alati eelistatud matmisviisiks, mis on seotud kristliku õpetusega, kus Viimsel Kohtupäeval toimub surnute ülestõusmine, põletusmatmise puhul häviksid aga nii keha kui hing. Samas on teada, et kristluse levimise algusaastatel oli põletusmatmise traditsioon levinud (Mitchell 1981: 457), aga ka keskaegses ja uusaegses ühiskonnas kasutati seda erandkorras. Lisaks teoloogilisele perspektiivile on laibamatuse eelistamisel kristlikus ühiskonnas ka poliitilised tagamaad: 8. sajandil sakside vastu peetud sõdade kontekstis kasutati seda kui ideoloogilist vahendit ning sealt alates kinnistus põletusmatmis ühe osana paganausu

⁷⁹Eelristimise kontekstis on välja pakutud võimalust, et (ka siinsed) paganad astusid kristliku kuninga teenistusse (Mägi 2003a: 99). Lisaks eelristimise kontseptsiooni kasutamise suurele küsitavusele Eesti muinasaja lõpukontekstis (Leimus 2007: 52), pole ühtegi tõendit siinsete sõjameeste kohta, kes oleksid seda teinud. Kuigi andmete puudumise tõttu ei saa seda ka välistada.

kuvandist (Sanmark 2004: 34–39). Niisiis on kristlikus kontekstis alati ka mingil määral kasutatud põletusmatuseid, mistõttu ei saa automaatselt kõiki põletusmatuseid paganlikena käsitleda, kuigi selliste matuste tuvastamine on omaette küsimus (vt ka Mägi 2002: 152).

Eestis elavneb laibamatmise komme uuesti noorema rauaaja alguses (Selirand 1974: 64 jj; Mägi-Lõugas 1995: 523–526; Valk 2001: 62–63; Mägi 2002: 25), kuid kuivõrd võis nende levik olla seotud kristliku ideoloogia levikuga? Teoreetilises plaanis sama küsimusega tegeledes on mõnel pool rõhutatud, et matmisvormi muutuse taga võisid olla ka argisemad põhjused, nt põletusmatus nõuab rohkem ressursse jms (Sparey-Green 2003: 95). Selline tõlgendusviis võib tunduda tänapäevane ja ehk liiga pragmaatiline, aga igal juhul tasub arvestada noorema rauaaja laibamatuse leviku taga ka muude põhjustega kui ainult ristiusu levik. Seega noorema rauaaja alguses Eestis esiletõusva laibamatuse traditsiooni taga võib näha kaudseid kristluse mõjusid, kuid konkreetset põhjust, miks 10. sajandi teisel poolel maeti nt Iila või Inju kivikalmesse põletamata, on seotud esmajoonel ilmselt staatuse jms põhjustega (vt ka Mägi-Lõugas 1995), aga laibamatuse kasuks otsustamise impulss või eeskuju saadi (pool)kristlikust ühiskonnast.

Hilisrauaaegsed laibamatused, mis pole enam nii erandlikud kui noorema rauaaja alguses, pakuvad rohkem võimalusi arutelda nende seotuse üle kristlike mõjudega. Selliste matuste tõlgendamisel kristlikena või kristlusest mõjutatuna on põhitähelepanu alla võetud nende orientatsioonid ja hauapanused. Viimaste analüüsil on lähtepunktiks tavaliselt võetud dogmaatilise kristlusest pärinev laibamatuse ideaal. Nõnda on matmissuuna olulisem ilmakaar läänes (*resp* läänekaared), sest kristliku kombe kohaselt maetakse surnuid peaga lääne suunas, näoga itta. Selline matmissuund tuleneb uskumusest, et viimisel kohtupäeval maetute keha ja hing ühinevad idast tuleva Kristuse ees. Samaaegselt, ning ilmselt laiemalt lihtrahva seas, oli levinud arusaam, et surnute hing läks otse kas taevasse või põrgusse. Ilmselt olid paralleelselt levinud mõlemad arusaamad või nende sümbioos (Baun 2008: 615). Eelmisest peatükist selgub, et eelistatuima matmissuunana tulevad kõne alla läänekaared. Siinkohal tekib küsimus, kuivõrd selline läänekaarte domineerimine enda taga kristlusega seotud ideoloogiat kanda võiks? Varieeruvate orientatsioonide ja miks mitte ka läänekaarte suunatud

matuste juures võivad olla olulised muudki aspektid kui teatud ilmakaare ideoloogiline olulisus ja relevantne võis olla olnud hoopis mõni tähis maastikul (vt ka Jonuks 2009: 131 ja seal viidatud kirjandus). Viimane ei pea aga automaatselt paganlikku tähendust omama, nt on mõnel pool teada, et varakristlikes kontekstides oli oluline kiriku asukoht ja surnud on olnud orienteeritud selle suunas (nt Pluskowski ja Patrick 2003:46, Poulík; 1975: 99). Kokkuvõtvalt tuleb tõdeda, et maetute orientatsioon võib olla üheks tunnuseks üleminekuühiskonna matuste tuvastamisel, kuid selle abil tehtavad järeldused ei saa olla lõplikud.

Palju enam on diskuteeritud hauapanuste teemal, mille olemusel sai eelmises peatükis põgusalt peatutud. Traditsioonilistes (binaarsel vastandusel põhinevatel) käsitlustes on hauapanuste esinemine paganausu tunnuseks ja puudumine kristluse indikaatoriks. Taaskord põhineb selline arusaam dogmaatilisel käsitlusel, milline peaks olema kristlik matuse ning kõrvalekaldeid on käsitletud mitte-kristlikena ehk paganlikena või sünkretismi ilmingutena (nt Tamla 1991). On välja pakutud, et kristlik õpetus ei keela otseselt hauapanuste kasutamist (Kiefer-Olsen 2002: 29–30) ning ka keskaegses kontekstis tolereeriskirik tegelikult panuste olemasolu⁸⁰ (Crawford 2004: 97 ja seal viidatud kirjandus). Hauapanuste paganlikku olemust võib taaskord siduda ideoloogilistel eesmärkidel juurutatud paganausu kuvandiga (vt eespoolt). Tegelikult on ka kristianiseerumisaegste hauapanuste olemuse üle diskussioon laiem kui nende sidumine ainult usuliste kujutelmadega. Kõikide leidude, sh ka kitsamas tähenduses panuste juures, on rõhutatud nende seotust pigem staatusega. On välja pakutud, et matuse juures olevad esemed on eelkõige sotsiaalne representatsioon ja neid tuleks vaadelda lahus religioonist (nt Brather ja Brather-Walter 2012). Viimast lähenemist on anglosakside matuseid analüüsid ning samadel probleemidel peatudes kritiseeritud ja välja pakutud, et hauapanused võisid olla pigem (matjate) emotsionaalsed panused (*emotive deposits*) kui identiteedi või staatuse peegeldused (Gilchrist 2008: 121 ja seal viidatud kirjandus). Ometi tuleb siin küsida, kas saab ka matjate (emotsionaalseid) panuseid vaadata väljaspool identiteeti, sh lahus staatust puudutavatest teemadest? Või kuivõrd on staatus ja selle väljendamisega seotud esemed midagi muud kui need, millel sõnum inimese maailmavaate, sh religiooni kohta (vt ka allpool)? Matusega seotud

⁸⁰Lisaks on teada panustega matuseid vaieldamatult kristlikust kontekstist. Kirikutesse on maetud panustega nii piiskoppe kui ka kuningad (nt Kiefer-Olsen 2002: 30). Tõsi, selliste matuste puhul on panuste olemasolu esmajoones seotud staatuse väljendamisega.

elavad (leinajad) küll dikteerivad, kuidas surnu riietatakse, mis hauda kaasa pannakse jms, kuid see toimub ikkagi teatud kultuurikoodi sees, mistõttu tundub ebatõenäoline, et surnu isikule ei pöörata tähelepanu või et tema lähikond (*resp* matjad) oleksid maailmavaatelt väga erinevad, mis avalduks ka nende poolt maetava suhtes.

Käsitletud Eesti laibakalmistutes on kitsamas tähenduses hauapanustega ja ilma panusteta maetute suhe üsna võrdne, mis kehtib üldjoontes ka ristripatsite ning rinnalehtedega matuste puhul. Seega ristripatsite või ristimärgiga rinnalehtede olemasolu ei seostu üheselt ei panusteta ega panustega matmisega. Siinkohal väärib rõhutamist asjaolu, et osa ristripatsitega ja rinnalehtedega maetutest on teiste matustega võrreldes silmapaistvalt leiurohked, mis kehtib kõige enam Kukruse ja Kaberla kalmistu matuste juures. Eelnevalt esitatud tõlgendusvõimalused näitavad, et hauapanuste olemasolu ei ole üksinda võttes piisav indikaator otsustamiseks maetute usuliste kujutelmade üle.

Kokkuvõtvalt tasub veelkord märkida, et nii Eesti muinasaja lõpu laiba- kui ka põletusmatuste tõlgendamine üheselt „paganlikena“ või „kristlikena“ pole ainult matuseelementide põhjal võimalik. Käsitletud tunnusjooned lubavad aga spekuloida ristiusu rolli üle inimeste mõttemaailmas. Proovides läheneda toonaste inimeste perspektiivilt, võib välja pakkuda, et ilmselt oli muinasaja lõpul teatud hulk inimesi, eelkõige eliit, kes võisid end kristlasteks pidada. Miks mitte nimetada neid inimesi muinaskristlasteks ja nende usku muinaskristluseks⁸¹. Eelpool peatusin ka põhjustel, miks võis kristlus atraktiivne olla ja millised elemendid kristlikust õpetusest võisid levinud olla. Liites kokku muinasaja ja kristluse, võiks sellised terminid kirjeldada neid inimesi ja nende maailmapilti, kes elasid mittekristlikus ühiskonnas, st see polnud osa laiemasse võrgustikku kuuluvast kirikuorganisatsioonist. Kindlasti polnud sellised inimesed katoliku kiriku definitsiooni kohaselt kristlased, mis tähendas kuulumist kogudusse, kirikus käimist, sakramendi saamist jms ning ilmselt polnud nad seda ka

⁸¹Alternatiivsetest terminitest: sünkretismi kui mõiste kriitikat vt eespoolt, sama ideed kandev mõiste hübriid pole ka seetõttu sobilik ning parim oleks muinaskristlust väljendada lingvistikast laenatud mõistega „kreolisatsioon“, kuid see on pole terminina nii laialt levinud ja mulle isiklikult tundub muinaskristlus mõistena suupärasem.

ristiusustatud naabrite jaoks⁸², kuid see ei keelanud neil olemast kristlane oma kogukonnas ja enda arusaamade järgi ja sellisena ka ühiskonnas aktsepteeritud (vt ka Jonuks ja Kurisoo: ilmumas; Kurisoo 2012: 230; Makrov 2009: 114).

3.3.3.2. Ristripatsite ja rinnalehtede seotusest (muinas)kristlusega

Tulles ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehte juurde, siis nende väliskuju ja esinemise ajaline kontekst osutavad otsesele seosele ristiusuga, mille raames on neid ka tõlgendatud. Tundub, et ristripatsid⁸³ on ära märgitud pea igas kirjatöös, mis käsitlevad muinasaja lõpu ühiskonda ja üleminekut keskajale, eelkõige kristianiseerimise kontekstis (vt Kurisoo 2011). Ristripatsite sagedat mainimist võib seletada ilmselt muu ristiusuga seotud leiumaterjali väikse arvuga, nt on kogu Eesti peale teada vaid üks enkolpion ja üks krutsifiks, mis on üheks põhiallikates Skandinaavias ja Venemaal. Neile lisandub Savastvere aardest leitud Jeesuse kujutisega ripats-ikoon ning analoogne leid, ilmselt kohaliku meistri tõlgendusega Kristusest, Kobratu kalmistust ja nn ülestõusmismunade fragmendid, nt Kukruse kalmistult (vt täpsemalt Jonuks ja Kurisoo: ilmumas).

Ristripatsite ja kristluse seose kasuks räägib nende leviku kontsentreerumine 13. sajandi algusesse, s.o kas vahetult enne või paralleelselt maa ametliku kristianiseerimisega. Sealjuures torkab silma ka muu ristisümbolika domineeriv roll materiaalses kultuuris. Huvitava näitena saab tuua Maidla II kivikalme, kus kogu ristisümbolikaga leiumaterjal (sh kümme ristik) kontsentreerub teatud kalmealale, mis pole ilmselt juhuslik ning on seotud ristiusu mõjudega (Leimus 2009: 19; Pauts 1997: 107). Kõige otsesemat tõendit ristripatsi ja kristluse seosest pakub umbes 13. sajandi keskpaika või kolmandasse veerandisse dateeritav Viru-Nigula kiriku müüri äärde sängitatud naisematus. Surnu rinnalt leiti rinnanõela peast tehtud ristripats (Tamla 1991: 377). Kirikule nii lähedale ei maetud lihtsaid vaid kõrgema positsiooniga inimesi, mille tõttu võib uskuda, et materiaalsed võimalused ei olnud määravad tegurid

⁸²Kuigi tuleb arvestada, et igal pool võttis kristlike õpetuste juurdumine aega ja ilmselt polnud ka naabrite puhul tegu „musterkristlastega“.

⁸³Ristimärgiga rinnalehti on selles valguses harva käsitletud, vaid I. Leimus (2009).

rinnanõela peast ripatsi kasutamisel kui ja nii näib selle pelk ehteroll küsitav. Tõenäolisem tundub, et kohaliku ja levinud ehteliigi taaskasutamine või tahtlik modifitseerimine ristripatsiks väljendab sõnumi (enda kristlasena esitlemine) olulisust selle taga.

Teised laibamatuste kontekstid nii ühest tõlgendust ei võimalda, kuid sõnumit omanike maailmapildi, sh muinaskristluse kohta, võiks kanda ka imposantsena ja manifesteerivana mõjuvad ristid ja rinnalehed. Vormikujult lihtsaid, defektiga ja/või üksinda esinevaid ristripatsid võib samuti pidada märgilise tähendusega esemeteks, käesoleva teema seisukohalt muinaskristlaste tunnuseks. Ristiusu seotust ristripatsite ja ristimärgiga võiks demonstreerida ka Savastvere aardeleid, millesse kuulus lisaks kõnealustele ripatsitele ka Jeesusega-kujutisega ripats-ikoon. Võib uskuda, et ilmselt oldi enam-vähem kursis, millega oli nimetatud leiu puhul tegu, mis lubab uskuda ka teiste seal leius olevate ristripatsite (sh kohaliku toodangu) seostamist ristiusuga. Peale eelpool nimetatud aspektide tasub kaudse tõendina ristripatsite ja kristluse seostamisel arvesse võtta Saaremaal keskaja alguses levinud trapetsiaalseid hauaplaate, mille puhul on näha, et ristripatsid on olnud eeskujuks hauaplaatide dekoreerimisel (Markus 2009: 66–67).

Üksikuna esinevaid ja lihtsa kujuga ristripatsid on Saaremaa põletusmatustes kristlike omanikega sidunud Marika Mägi. Ta tõlgendab ristikeste kandjaid kui kõige tõenäolisemalt osaliselt kristlikke inimesi, kes kalmeleidude põhjal kuulusid eliidi hulka, aktsepteerisid kristlikke põhimõtteid, kuid nad ei olnud ristitud⁸⁴. Neid maeti ilmselt nende endi soovil jätkuvalt põletatult, mille taga võis olla soov säilitada mingi osa vanadest traditsioonidest ja uskumustest (Mägi 2002: 152), seega võisid Saaremaa ristripatsite omanikud olla muinaskristlased. Siinkohal tuleks rõhutada, et ristripatsit ja kristlust ei saa võtta üksühesena kumbagi pidi. Ristripats ei pea tähendama tingimata (muinas)kristlast; ega muinaskristlane ristripatsit, mis kehtib ka ristiga rinnalehtede puhul. Muinaskristlase jaoks võisid olla olulised muud aspektid, mis ei jäta jälgi

⁸⁴Küll on M. Mägi ühe võimalusena välja pakkunud nende eelristimist (Mägi 2002, 2003), kuid nagu eelnevalt välja toodud, on see Eesti kontekstis ebatõenäoline.

arheoloogilisse materjali või ei ole põhjust neid elemente, nt nagu peaga läänekaarde matmine, tõlgendada ainult selles võtmes.

Nii Saaremaa ristripatsite omanikke (Mägi 2002: 152) kui ka ilmselt teisi ristripatsite ja rinnalehtede omanikke tuleb seostada eliidiga. Esiteks annavad selleks põhjuse nn rikkad matused (vt 2.3.1.). Teiseks on kõnealuste ripatsite levik seotud muinasaja kõige prestiižsemate linnustega ning kolmandaks domineerivad muinasaja lõpu peitleidudes ristimärgiga ehtearded. Üks eelnevalt mainitud põhjuseid ristiusu vastuvõtmiseks (või nt Kristuse integreerimiseks enda jumalate panteoni) ongi staatuslik külg, võib arvata, et kohalik eliit soovis samastuda lähimaade kristliku eliidiga (vt ka allpoolt).

Teema kokkuvõtteks saab väita, et asetades ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehed kui nähtuse laiemasse konteksti, siis haakub nende levik kristianiseerimisperioodil Põhja-Euroopa regioonis levinud rist- ja krutsifiksripatsite ning enkolpionite levikuga (vt nt Staecker 1999). Seega üldisem põhjus kõnealuste ripatsite esinemiseks muinasaja lõpul on tõsiasi, et tegemist on osaga laiemast kultuuriprotsessist ning pole põhjust kahelda, et ristripatsite ilmumine Eesti arheoloogilisse ainesesse on tingitud ristiusu levikust.

3.4. Kokkuvõtvalt ristripatsite ja rinnalehtede tähendusest

Käesoleva tõlgendava peatüki kokkuvõtteks proovin ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede tähendust tervikuks siduda. On selge, et lisaks üldisele põhjusele, miks kõnealused ripatsid leiumaterjalis esinevad, omasid nad tähenduslikult mitmeid tahke, millel olen eelnevalt peatunud. Tõlgendustest terviku moodustamisel tuleb fookusesse tõsta inimesed ja arutleda nende võimaliku maailmapildi, eelkõige (religioosse) identiteedi üle.

Identiteediküsimused on arheoloogias palju tähelepanu pälvinud, seda nii etnoste, soorollide jms teemade kontekstis. Lähtepunkte, kuidas (arheoloogias) identiteediküsimustega tegeleda on palju, järgnevalt toetun endapoolsete mugandustega kristianiseerimisprotsessi uurimisega tegelenud David Pettsi kokkuvõtlikule käsitlusele, kus olulisemate punktidenä käesoleva töö seisukohast on arusaamad, et identiteet:

- on ühiskonna-kogukonna sees loodud
- pole stabiilne
- on mitmekihiline ning ühel isikul võib neid olla palju
- on kontekstistpõhine ja võib vastavalt olukorrale muutuda
- on poliitiline (Petts 2011: 36)

Üleminekuühiskonnas oli kristlik identiteet üks võimalikest ning arheoloogilist ainet sellega sidudes ilmnebki varajase kristluse mitmekülgsus (samas: 36–37) ehk siinses käsitluses eelpool kirjeldatud muinaskristlus.

Sidudes sellist identiteedikäsitlust eelnevalt käsitletud matustega, mille puhul on teada nende omanike bioloogiline sugu ja eagrupp, siis paistavad ristripatsite omanikena silma eelkõige naised ja lapsed. Seega, kuivõrd sobitub sellisesse pilti muinaskristlus? Hilisrauaaja ühiskonnas on naiste rollil peatunud Eesti arheoloogidest kõige põhjalikumalt M. Mägi (2009). Tema käsitlusest lähtuvalt võis muinasaja lõpu ühiskond põhineda sugukondlikul kuuluvusel, tõenäoliselt emajärgse pärimiskorraga suurperedel, kus soorollid olid üldiselt tasakaalustatud (samas: 88–89). Sellelt positsioonilt tundub, et naised ei peaks olema huvitatud ristiusust, sest kristliku ideoloogia kohaselt nende roll kahaneks märgatavalt. Iseasi on siin õpetuse sisu, ilmselt levisid muinaskristluse raames teatud kohalikud interpretatsioonid, st ainult teatud aspektid, mis muutusid selle atraktiivseks, nt teispoolseuse kujutelm (vt eespoolt) olenemata bioloogilisest soost ning soorollide tasakaalust.

Pada näitel saab öelda, et selline ripatsite veidi suurem koondumine naiste ja laste matustesse kehtib ka muude sümboltähendusega ripatsite puhul. Siinkohal on huvitav märkida, et Pada kalmistu meeste matuste juurde kuuluvatest kõnekatest ripatsitest on kõige enam leitud müntripatseid, siis ristripatseid ning ühel korral kihvripats. Seega kohtab kõnekaid ripatseid seal harva ning vaid üksikuid tüüpe, mis näitab ripatsikasutamise ebapopulaarsust meeste seas. Viimane ei pea tähendama, et meeste maailmapildis oleksid valitsenud erinevad usulised kujutelmad, ükskõik kas muinaskristluse seisukohalt või maagia kasutamise positsioonilt. Naiste ja laste domineerimine võib olla seotud asjaoluga, et nendes matustes ongi rohkem erinevaid ripatseid ja viimaste kasutamine meeste puhul polnud nii tavaline (vt ka Staecker 2003).

Hilisrauaajal domineerivad ehteide, peamiselt (ristimärgiga) rinnalehti sisaldavad aarded. Laibamatuste põhjal võib selliste ehete kasutajaks lugeda naisi (*resp* naispere). Ehtearded viitavad ühteagu ka ristimärgi presenteerimisele selle kandmiskontekstis. Ripatsite amuletifunktsiooni käsitledes on tõenäoline, et selline kasutusviis võiks olla personaalne ja ei ole mõeldud avalikult eksponeerimiseks. Kui mõelda aaretest leitud rinnalehtede peale, siis võib uskuda, et aktiivses kasutuskontekstis kasutati neid komplektidena, millele ka osa laibamatuste leide viitab. Mõeldes sellisele rinnalehtede kasutamisele, siis tuleb arvestada nende taga oleva kommunikatsiooniga. Eelnevalt lähtuvalt võib küsida, et ehk oli ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede kasutamise eesmärgiks ehete mitte-verbaalse kommunikatsiooni kaudu hoopis näida kristlasena? Analoogia saab tuua näite Siberi šamaanist, kelle peakatte küljes rippus rauast rist, mis pidi tema jaoks võõrale jumalale Kristusele demonstreerima, et šamaan kuulub kristlaste hulka ja tänu sellele ei segaks Kristus šamaani tema tegevustes (Donner 1979: 102–104). Kui ristripatsid ja ristiga rinnalehed (ja muu ristosümbolika) ei oleks kogu leiutamaterjalis nii arvukas, siis tunduks selline tõlgendusvõimalus üsna tõenäoline. Teise puudusena ei seleta selline tõlgendusvõimalus hästi, miks valmistati kohapeal ristripatsid ja eriti ristimärgiga rinnalehti ning miks peaks need nii variatsioonirohked olema, sest Kristuse „ära petmiseks“ piisaks ka palju väiksemast vaevast. Lisaks mainitud küsitavustele lahutab Siberi šamaani ja muinasaja lõpus Eestis elanud eliiti lisaks tuhandetele kilomeetritele ka sajad aastad ja erinevad elu- ja kultuurikeskkonnad. Peale selle tuleb arvestada, et šamaani ülesanne ongi suhelda kõrgemate võimudega, viia läbi rituaale jne, igal juhul on tal teine staatus ja suhe jumalatega kui tavalisel inimesel: seega muinasaegsetele inimestele („paganatele“) tema maailmatunnetust üle kanda oleks meelevaldne. Teisest küljest võimaldab toodud näide mõtiskleda, kuidas võis uus usk (*resp* jumal) inimeste teadvust mõjutada: esmalt tekib teadmine ja teadvustamine teistsuguse kohta. Peale seda kui pea kogu Euroopa ning eelkõige lähimaad on kristianiseeritud (võttes arvesse, et suulise pärimuse tõttu polnud ilmselt uudis, et varem või vanasti võisid naabermaades muud jumalad domineerida) võiks olla see ajend ka ristiusu vastu huvi tundmiseks, kasvõi parimatele paladele sellest (vt eespoolt teemade kohta, mis võisid olla paganate silmis atraktiivsed).

Eelnevat summeerides leian, et ristimärgi presenteerimine oli oluline ja näib tõenäoline, et see oli oluline ka kandja jaoks. Ristikeste tähenduslikkusele võiks kaalu anda ka nende lai levik, mis katab kogu Eesti ja esineb peamistel muistiseliikidel. Nii suures ulatuses levinud nähtus, lisades juba mainitud kohapealse valmistamise ja variatsioonirohkuse, ei tohiks jätta kahtlust nende märgilisusesse. Kõige ilmekamalt näitlikustavad kõnealuste ripatsite mitmekülgsust ristimärgiga rinnalehed. Sellised ripatsid on suuresti kohapealne toodang, nende omanikud seostuvad eliidiga, sest kõik selliseid hõbeplekist ripatseid (komplekte) endale lubada ei saanud. Võib arvata, et lisaks ehterollile, mis vääristas selle omanikku pidulikul puhul, jagas see ka pilkupüüdva ornamentika (peamiselt ristsümbolika) abil sõnumit omaniku kohta, miks mitte kuulutades tema seost muinaskristlusega. Viimase puhul olen mitmeid kordi rõhutanud nii staatust kui ka prestiiži ja ka mõningaid kristliku õpetuse aspekte, mis võisid atraktiivsed olla, kuid kindlasti oli muinaskristlus tunduvalt mitmekihilisem. Lisaks võisid erinevates Eesti osades erineda arusaamad selle olemusest ning ristripatsid ja ristimärgiga rinnalehed on ilmselt väikene osa kogu tervikust. Samamoodi on kõnealuste ripatsite kasutamine ehtefunktsioonis, koos ehte tähendusliku küljega, vaid üks osa tervikust. On igati tõenäoline, et nii ristripatsid kui ka rinnalehed omasid vähemalt teatud elusituatsioonides teatud „väge“ või amuletitähendust. Õnnetoov talisman eksisteerib samahästi ristiinimeste kui ka kiviaegsete inimeste teadvustes ning ristripatsitele erinevat väge omistades ei tohiks see automaatselt tähendada midagi „paganlikku“ või vastanduvat (muinas)kristlusele, pigem universaalset amuletitähendust (vt ka eespoolt). Peale selle võivad amuletid ja „väega“ esemed saada otseselt oma maagilise külje kristlikult jumalalt või funktsioneeridagi kui kristlikud maagilised esemed. Eesti arheoloogilises materjalis erandlikud leiud, nt nagu Viltina enkolpion või Savastvere Kristuse kujutisega ripats pärinevad algselt kristlikust kontekstist, mille puhul võib uskuda, et kohalik eliit, kes selle endaga kaasa tõi või vähemalt keda selle kasutamisega seostada saab, omas mingisugust taustainformatsiooni nende leidude kohta. Seega miks ei võidud neid teadlikult kasutada kui kristliku väega esemeid.

Lõpuks tuleks peatuda veel kahel küsimusel, kuidas võisid olla seotud maa ametlik kristianiseerimine ja kohalik, rohke ristsümbolika näol eksponeeritud muinaskristlus

ning miks marginaliseerub ristripatsite arv keskaja alguses, kui maa on formaalselt ristitud, nii tugevasti?

Leian, et mõlema küsimuse vastus on seotud muinaskristluse dünaamilise olemusega, sest defineerides seda kohalike inimeste perspektiivilt, on selge, et puudus ühtne õpetus (reeglistik) ning tõlgendused võisid olla üsna vabad, näitena võib tuua põletusmatused ja sealsed ristripatsitega maetud, kes võisid enda meelest kristlased olla ja sellisena kogukonnas tunnustatud olla (vt eespoolt). Sissejuhatuses peatusin Henriku Liivimaa kroonika andmestiku kasutamisel käesoleva teema valguses ning olin sunnitud tõdema, et seda saab kasutada üsna minimaalselt. Arheoloogilisele allikmaterjalile toetudes võib uskuda, et kohapeal valmistatud ja laialdaselt kasutust leidnud ristripatseid ja rinnalehed ning selle põhjal konstrueeritav üks võimalik identiteet, muinaskristlane, asetses pigem eraldi vallutussõdadest ja kaasnevatest (ülemvõimu kinnitavatest) ristimisaktidest. Parim näide on Lõhavere linnus, mille kohta on andmeid nii sõjategevuse kui ka ristimise kohta ning linnuse kultuurkihi leiumaterjalis on märkimisväärsel arvul ristripatseid, sh ilmselt ka kohapealset toodangut. Välimuselt on enamik ripatseid pigem silmapaistvad ning paari puhul on kulumisjälgede põhjal võimalik välja pakkuda nende kauaaegset kasutust. Kõige märkimisväärsim on aga ilmselt sõjategevuse ajal maha maetud ja peale seda tahtmatult peidikusse jäänud ehte- ja käsitöövakk oma suure hulga ristikestega. Viimasest võib välja lugeda, et selline isiklik leiukogum ning sealsed ristripatsid ei kandnud omaniku jaoks negatiivset märgilist sõnumit ehk sealsete ristikeste tähendusväli oli midagi muud kui vallutusega kaasnev ristiustamine. Seega muinaskristlusest rääkides tuleb silmas pidada eelkõige muinasaja konteksti ning on väga tõenäoline, et vallutusjärgselt muutus arusaam kristlusest tugevasti, asendudes millegi muuga, st oma administratiivse süsteemi, kirikaedade ja külakalmistutega (vt ka Valk ja Selart 2012: 76–79). Muinaskristluse puhul (ja selles võtmes ristripatseid tõlgendades) on oluline vahet teha, et seal polnud eesmärk kristlike ideaalide saavutamine, vaid pigem sobitati olemasolevat enda vajadustega ja maailmanägemusega.

Ristripatsite osakaalu järsu vähenemise taga varakeskajal võiks ühe seletusena välja pakkuda eliidi osakaalu ning identiteedi muutuseid ühiskonnas. Nimetatud teemal on

erinevad uurijad peatunud (nt Mägi 2003b: 32–33; Valk 2002; Valk ja Selart 2012: 65–66), siinkohal toon kokkuvõtlikult välja olulisemad aspektid. Vallutussõdade käigus hukkus osa kohalikest ülikutest ning teine osa allutati uute haldus- ja alluvussuhete kontkesti. Valdav osa kunagisest eliidist taandus üsna kiiresti jõukamate talupoegade seisusesse, kuigi arheoloogia andmetele toetudes on üsna tõenäoline, et osa linnuseid jäi ka pärast vallutust põlisrahva valdusesse. Erinev oli ka vallutuseelselt ja -järgselt eliidi situatsioon maa eri osades, on tõenäoline, et Sakalas ja Ugandis läksid maa ja maksud täielikult ja tingimusteta uue võimu kontrolli alla, kuid näiteks Saaremaal jätkus ilmselt kohalike võim. Seega muutus 13. sajandi lõpuks täielikult poliitiline situatsioon ja senine ülemkihi identiteet, mis avaldus ka materiaalses kultuuris. Lisaks ristripatsite osakaalu vähenemisele muutus marginaalseks ka muude kõnekate ripatsite osakaal arheoloogilises aineses, sobitudes samuti väljapakutud tõlgenduse raamidesse. Rinnalehed (sh ristimärgiga) on ühed levinumad ehted keskajal, seda 17. sajandi välja (vt nt Kirme 2002), kuid ka nende osakaal marginaliseerub 13. sajandi teises pooles võrreldes esimeste kümnenditega.

Kokkuvõte

Käesolevas töös uurisin hilisrauaaegseid ristripatsid ja ristimärgiga rinnalehti. Esimese aspektina käsitlesin neid esemeleidudena. Eesmärgiks seadsin selliste ripatsite variatsioonirohkuse ja kohapealse toodangu kindlakstegemise. Kokku käsitlesin ligi 150 ristripatsit ja sadakonda rinnalehte.

Kohapealse toodangu väljaselgitamiseks rakendasin võrdlev-tüpoloogilist meetodit. Eraldi pöörasin tähelepanu defektiga ripatsite väljaselgitamisele ning ripatsitele, mis on analoogsete hulgas ebatüüpilised. Minu hinnangul võiks kohapealse toodanguna käsitleda veidi vähem kui pooli riste, kuigi ilma metallograafiliste analüüsides ei saa täiesti kindel olla.

Rinnalehtede puhul on olukord teistsugune, valitseb üksmeel, et tegu on kohapealse toodanguga. Ristimärgiga rinnalehtede variatsioonirohkuse väljaselgitamiseks eristasin nende juures ristimotiivist lähtuvalt 3 kategooriat. Esimesena tuleks nimetada need rinnalehed, millel on risti kujutis üsna selge, sh osa rinnalehtedest omab ilmselt paralleele ka ristripatsitega. Teise jaotusesse kuuluvad kaldristi motiiviga rinnalehed. Motiivina esineb kaldristi suhteliselt harva, vaid üksikutel rinnalehtedel. Kolmandasse rühma liigitasin need rinnalehed, mille motiivis on risti kujutis vähem või rohkem stiliseeritud. Selgete kui ka stiliseeritud risti motiivide osakaal on üsna võrdne. Kokku moodustavad erinevad ristimäegiga rinnalehed kaks kolmandikku kõigist rinnalehtedest, seega selgelt domineerivad ristisümboolikat kandvad rinnalehed.

Järgmisena analüüsisin ristripatsite ja rinnalehtede levikut ning populaarsust. Ajalises plaanis koondub enamik käsitletud ripatsid 13. sajandi alguse ümber. Oma leviku kõrgajal, muinasaja lõpul, leidub neid kõigil peamistel muististeliikidel ja sellisena on kõnealuste ripatsitega kaetud enam-vähem kogu Eesti.

Kõige rohkem leidub uurimisaluseid ripatsid aaretel, kusjuures need moodustavad kokku kaks kolmandikku kõikidest aaretel esinevatest ripatsitest. Arvukalt esineb

kõnealuseid ripatseid ka laibamatustes. Laibamatuste põhjal saab seostada ristripatseid kõige enam laste ja naiste matustega, vaid üksikute meestega. Pada kalmistu luustike uuritus lubab spekuloida ka laste oletuslikku sugu, mida arvesse võttes ühtlustub selle kalmistu raames ristripatsitega maetute pilt. Laibamatuste põhjal ilmneb, et valdavalt on korraga kasutuses olnud üks ristripats, vaid kuuendikus laibamatustes on kasutusel olnud kaks või rohkem ripatsit. Viimane on seostatav eelkõige Kaberlaga, kus selliseid matuseid on leitud neli. Ristimärgiga rinnalehti on kantud nii üksikult (Pikavere, lapsematus) kui ka komplektidena (nt Kukruse).

Põletusmatustes on rinnalehti teada väga harva, peamiselt leidub neis ristripatseid. Kiviringkalmed vihjavad ristikeste kasutamisele ühe kaupa, seostudes ühel juhul mehe ja kahel naise matusega. Hajali luu- ja leiumaterjaliga kivikalmete puhul esitasin hüpoteesi, et ehk neiski kuulus üks ripats ühe matuse juurde. Arvuliselt pole linnuste arv, kust on teada ristripatseid või rinnalehti, suur. Need linnused, millest on neid kaevamiste käigus saadud, on kõige tuntumad ja n-ö prominentsemad. Asulatest tean ripatseid ja rinnalehti vaid kümnekonnast, tavaliselt esinevad need ühekaupa.

Selgitamaks välja ristripatsite ja rinnalehtede populaarsust ning olulisust ripatsina uurisin nelja muistiseliigi kõnekaid ripatseid lähemalt. Peitleidudest vaatlesin ripatsite esinemist Savastvere aardes, põletusmatustest Maidla II kivikalmes, laibamatustest Pada maahaudadega kalmistus ja linnustest Lõhaveres. Kõnealuste muististe uurimisest selgus, et kõige enam domineerivadki ristripatsid ja rinnalehed, kusjuures teisi kõnekaid ripatseid on märgatavalt vähem. Erandiks on vaid Lõhavere linnus, mille kultuurikihi ripatsite hulgas domineerivad erinevad kihv-, hammas-, luu- ja küünisripatsid, millele järgnevad arvukuselt ristripatsid, kõiki teisi kõnekaid ripatseid on seal tunduvalt vähem.

Hilisrauaaegsete ristikeste ja rinnalehtede erinevad leiukontekstid, suur hulk ja populaarsus teiste ripatsite hulgas osutab nende laialdasemale kasutusele. Kasutuspoolelt lähenedes saab ripatseid käsitleda kui ehteid. On igati tõenäoline, et hõbeplekist rinnalehed ja pronksristid omasid esteetilist väärtust ja neid kasutati iluasjana. Leiukontekste ja ripatseid vormipohhiselt analüüsid jõudsin järeldusele, et ilmselt olid rinnalehed, eelkõige nende komplektid, ehetena rohkem hinnatud,

luksuslikumad kui ristripatsid. Viimased olid ilmselt laialdasemalt kasutuses. Väiksemale esteetilisemale tähtsusele osutavad ka defektiga ripatsid. Mainitud praakristid, teiste sümboltähendusega ripatsite vähene hulk ja risti märgi presenteerimine rinnalehtedel nende aktiivses kasutuskontekstis viitab kõnealuste ripatsite tähenduslikule poolele. Eelneva põhjal arvan, et ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede kasutamine polnud juhuslik valik, vaid teadvustatud ja omas tähendust inimeste maailmapildis.

Tähenduslikul küljel peatudes on uurijad rõhutanud selliste ripatsite maagilist poolt, nende kasutamistamuletina või on neid mingil määral seotud kristlusega. Arvan, et kõnealuseid ripatseid võidi küll amuleti tähenduses kasutada, st loota nende abil kaitset ja head õnne jms, kuid hilisrauaaja lõpu ühiskonda silmas pidades (ja kogu sel perioodil levivat ristisümboolikat) polnud ilmselt sellise kasutuse taga arusaam ristimärgist kui universaalsest ja väga vanast õnnetoovast või kaitsemaagilisest märgist. Kasutamiskontekstidest võib välja lugeda risti märgi eksponeerimist ja selle kommunikatiivset poolt, mille tõttu arvan, et maagiline olemus polnud primaarne.

Viimase teemana käsitlesin ristripatseid ja ristimärgiga rinnalehti kristianiseerimise kontekstis. Eelkõige proovisin läheneda teemale toonaste inimeste perspektiivist, püüdes aimata nende võimalikku suhtumist kristlusesse. Sel moel arutledes jõudsin järeldusele, et hilisrauaaja kontekstis on tõenäoline, et üks osa kohalikest võis ennast kristlaseks pidada, demonstreerides seda ristisümboolikat kasutades. Käesolevas töös kasutasin nende inimeste määratlemiseks sõna muinaskristlane, kelle all peangi silmas neid muinasaja lõpul elanud inimesi, kes olid enda meelest kristlased või uskusid ühena jumalatest Kristuse olemasolusse, kuid polnud kristlasedkatoliku kiriku ega ilmselt ka ristiusustatud naabrite seisukohalt. Ilmselt oli tegemist eliidi hulka kuuluvate inimestega, kes omasid kontakte lähiümbruse kristlastega. Tõenäoliselt oli siin oluline roll ka staatuslikul küljel, soovis samastuda sealse eliidiga, samas ei tohiks alahinnata võimalust, et mõned aspektid ristiusu juures (nt igavene elu paradiisis) või Kristus jumalana olid atraktiivsed teemad. Muinaskristluse identiteeti kandvad inimesed tõlgendasid kristlust enda positsioonilt ja seega oli tegu mitmekihilise nähtusega. Ilmselt ei olnud vastuolu laiba- ja põletusmatuste ning panustega ja panusteta matuste vahel.

Võib arvata, et sealhulgas oli oluline näha välja staatusekohane, isiklikus elus olid olulisel kohal enda käekäik – miks ei võinud kõnealustel ripatsitel olla ka amuletitähendus. Viimane ei pea tähendama midagi (muinas)kristluse välist, vaid sellised esemed võisid oma „väe“ saada ka otse kristlikult jumalalt.

Seega arvan, et ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede risti kujutis on seotud muinaskristlusega. Arvan, et muinaskristluse olemus seletab, miks vähenes keskaja alguses kõnealuste ripatsite arv tugevasti. Ilmselt oli 13. sajandi alguse risticsõjad ja sellega kaasnevad ristimisaktid tähtsad pigem poliitilise ajaloo seisukohalt, kinnitades ülemvõimu. Peale maa vallutamist toimunud muutused kohaliku eliidi osakaalus ja tähtsuses olid kindlasti olulised ka nende identiteedis, mis vastavalt uuele olukorrale muutus ja avaldus materiaalses kultuuris, sh ka ristripatsite ja rinnalehtede osakaalu märgatavas vähenemises.

Kasutatud kirjandus

Käsikirjad

Johanson, K. 2006. Silmaga kivikirved Eesti arheoloogilises materjalis. Juhuleidude tõlgendusvõimalusi. Tartu Ülikool, magistritöö. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.)

Jonuks, T. 2003. Eesti metalliaja usundi põhijooni. Tartu Ülikool, magistritöö. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.)

Jonuks, T., Lõhmus, M. 2010. Arheoloogilised uuringud Ida-Virumaal, Kohtla vallas (Jõhvi khk) Kukruse külas Tallinn-Narva mnt-l: 12.–13. sajandi laibakalmistu, põletusmatustega kalmistu, uusaegne teesillutis. (Käsikiri Muinsuskaitseameti arhiivis.)

Jõeste, K. 2008. Artefakt, enesemääratlus, sootsium: riietuse semiootiline analüüs Kihnu kõrde näitel. Tartu Ülikool, magistritöö. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.)

Indreko, R. 1929. Aruanne kaevamistest Haimre vallas ehitatava Kasti algkoolimaja kohal 7–8 detsembrini 1929. (Käsikiri Ajaloo Instituudi arhiivis.)

Kurisoo, T. 2011. Ristripatsid Eesti 12.–13. sajandi laibakalmistutes: ehted, kristlaste või paganate tunnused? Tartu Ülikool, bakalaureusetöö. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis.)

Kustin, A. 1962. Saaremaa ja Muhu muistised feodalismi tärgamise perioodist (11.–13. sajandi alguseni). Dissertatsioon ajalooteaduste kandidaadi kraadi taotlemiseks. [Kättesaadav: <http://www.arheo.ut.ee/docs/Kustin-1962.pdf>]

Laul, S. 1992. Aruanne Lõhavere peitleiu (ehte- ja käsitöövaka) leidmisest ja lahtivõtmisest. (Käsikiri Ajaloo Instituudi arhiivis)

Limbo, J. 2005. Pada indiviidide vanusemäärangud. (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis, AI F 5, sü 50.)

Randoja, K. 2012. Laste võimalikud sotsiaalsed vanusegrupid Kukruse ja Pada hilisrauaaegsete kalmistute näitel. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis.)

Tamla, T. 2011a. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arheoloogiaarhiivis.)

Tamla, T. 2011b. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arheoloogiaarhiivis.)

Tamla, T. 2011c. Aruanne Pada maa-aluse kalmistu kaevamistest Rakvere rajoonis Viru-Nigula (Käsikiri Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudi arheoloogiaarhiivis.)

Olli, M. 2010. Ornament rooma rauaaegsetel ehedel Kirde- ja Kagu-Eestis. Tartu Ülikool, bakalaureusetöö. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.)

Oras, E. 2006. Alternatiivseid tõlgendusi Eesti noorema rauaaja aarete peitmispõhjustele. Tartu Ülikool, peaseminaritöö. (Käsikiri Tartu Ülikooli arheoloogia õppetoolis.)

Ots, M. 2006. Merevaiguleiud Baltimaade kivi- ja pronksiaja muististes. Tartu Ülikool, magistriritöö. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.)

Zintl, S. 2012. Frühmittelalterliche Grabräuber? Wiedergeöffnete Gräber der Merowingerzeit. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Br. (Käsikiri Freiburgi Ülikooli raamatukogus.)

Publikatsioonid

Allmäe, R. 2003. Läänemaa 5.–13. sajandi kalmete antropoloogiline aines. – Mandel 2003, lisa 1, 243–262.

Arends, U. 1978. Ausgewählte Gegenstände des Frühmittelalters mit Amulettcharakter. Heidelberg.

Bazelmans, J. 2002. Moralities of Dress and the Dress of the Dead in Early Medieval Europe. – Toim Y. Hamilakis, M. Pluciennik, S. Tarlow. Thinking through the Body – Archaeologies of Corporeality. New York, 71-84.

- Baun, J.** 2008. Last Things. – The Cambridge History of Christianity. – Toim T.F.X.Noble, J.M.H.Smith. Early Medieval Christianities, c. 600–c. 1100, Vol 3. Cambridge University Press, 606–624.
- Berga, T.** 1990. Grobe Nachahmungen westeuropäischer Münzen des 11. Jahrhunderts in Lettland. –Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking-Age Coinage (1989), 49–53.
- Bogatōrov, P.** 1971 [1937] = Bogatyrev Petr. The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia – Approaches to Semiotics, 5. The Hague, Paris, 33–121.
- Bradley, R.** 2009. Image and Audience: Rethinking Prehistoric Art. Oxford, Oxford University Press.
- Brather, S.** 2008. Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa – Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 30. Berlin, New York 2001; 2., überarbeitete und erweiterte Auflage: Ergänzungsband 61. Berlin, New York 2008.
- Brather, S., Brather-Walter, S.** 2012. Repräsentation oder Religion? Grabbeigaben und Bestattungsrituale im frühen Mittelalter – Wechsel der Religionen – Religion des Wechsels, hrsg. Niklot Krohn/Sebastian Ristow. Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 4. Hamburg, 121–143.
- Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H.** 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains – Arkansas Archeological Survey Research Series, 44. Arkansas.
- Busch, N.** 1937. Studien zur baltischen Vorgeschichte I. Abhandlung der Herder-Gesellschaft und des Herder-Instituts zu Riga 6/1. Rīga.
- Caple, C.** 2006. Objects: reluctant witnesses to the past. London, New York.
- Crawford, S.** 2004. Votive Deposition, Religion, and the Anglo-Saxon Furnished Burial Ritual. – World Archaeology, 36: 1, 87–102.
- Creutz, K.** 2003. Tension and tradition: a study of late Iron Age spearheads around the Baltic Sea. Stockholm Universitet. Stockholm.
- Danesi, M., Perron, P.** 2005. Kultuuride analüüs. Tallinn.
- Donner, K.** 1979. Siperian samojedien keskuudessa. Keuruu.

- Dübner-Manthey, B.** 1990 Zum Amulettbrauchtum in frühmittelalterlichen Frauen- und Kindergräbern – Toim W. Affeldt. *Frauen in Spätantike und Frühmittelalter: Lebensbedingungen, Lebensnormen, Lebensformen*, 65–87.
- Eisen, M. J.** 1926. Rist. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat II*. Tartu, 85–102.
- Fuglesang, S. H.** 1989. Viking and medieval amulets in Scandinavia. – *Fornvännen* 84, 15–27.
- Gilchrist, R.** 2008. Magic for the Dead? The Archaeology of Magic in Later Medieval Burials. – *Medieval Archaeology*, 52, 119–160.
- Gräslund, A-S.** 1980. Birka IV. The Burial Customs. A study of the graves on Björkö. Stockholm.
- Gräslund, A-S.** 2003. The Role of Scandinavian Women in Christianisation: The Neglected Evidence. – *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300*. York, 483–497.
- HCL** = Henriku Liivimaa kroonika. Toim E. Tarvel, tõlk R. Kleis. Tallinn 1982.
- Jaanits, L., Laul, S., Lõugas, V. ja Tõnisson, E.** 1982. *Eesti esiajalugu*. Eesti Raamat, Tallinn.
- Jets, I.** 2001. Mõnda müütide kajastumisest muinas-Eesti ornamentikas. – Toim P. Leppik. *Uurimusi müüdist ja maagiast*. Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 135–144.
- Jonuks, T.** 2006. Koerad Eesti asukate viikingiaja maailmapildis. – *Mäetagused*, 31, 29–4.
- Jonuks, T.** 2009. *Eesti muinasusund. Dissertationes archaeologiae Universitas Tartuensis*, 2. Tartu.
- Jonuks, T., Kurisoo, T.** ilmumisel. To be or not to be... a Christian. Some new perspectives on understanding the Christianisation of Estonia. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*.
- Jonuks, T., Konsa, M.** 2007. The Revival of Prehistoric Burial Practices: three archaeological experiences. *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 37, 91–110.

- Joyce, R.** 2005. Archaeology of the Body. *Annual Reviews in Anthropology*, 34, 139–158.
- Kala, T.** 2006. Ristimine paganate ja kristlaste pilgu läbi. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, 3, 8–26.
- Kaljundi, L.** 2008. Henriku Liivimaa kroonika tõus rahvusvahelisele teadusareenile. Konverents “The Chronicle of Henry of Livonia: Crusading and Chronicle Writing at the Medieval Baltic Frontier” (Henriku Liivimaa kroonika. Ristisõda ja ajalookirjutus Läänemere keskaegsel rajamaal) Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis 22.–24. mail 2008. *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*. 4, 141–144.
- Kiefer-Olsen, J.** 2002. Gravskikken som kilde til Danmarks kristning. Kristningen af Norden – et 1000-års jubilæum. Koost. Arneborg, J. jt. *Mindre Skrifter udgivet af Center for Middelalderstudier Syddansk Universitet*, Odense Nr. 21, 25–35.
- Kilbride, W.K.** 2000. Why I feel Cheated by the term ‘Christianisation’. – Toim A. Pluskowski. *Early Medieval Religion. Archaeological Reviews from Cambridge*, 17: 2. Cambridge, 1–17.
- Kirme, K.** 2002. Eesti rahvapärased ehted. 13. sajand – 20. sajandi algus. Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Kiudsoo, M.** 2008. Copper imitations of West-European pennies of the 11th century in Estonia. – Toim O. Järvinen. *Scripta varia numismatica Tuukka Talvio sexagenario dedicata. Publications of the Finnish Numismatic Society nr 6*. Helsinki: Suomen numismaattinen Yhdistys, 91–97.
- Kiudsoo, M., Russow, E.** 2011. Hoards discovered in 2010. – *Archeological fieldwork in Estonia*, 225–232.
- Kivikoski, E.** 1970. Zu den axtförmigen Anhängern der jüngsten Eisenzeit.– *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora*. Tallinn, 88–94.
- Konsa, M.** 2003. Eesti hilisrauaaja matmiskommete ning ühiskonna kajastusi Madi kivivarekalmistus. – Toim V. Lang, Ü. Tamla. *Arheoloogiga Läänemeremaades. Uurimusi Jüri Seliranna auks. Muinasaja teadus*, 13. Tallinn, Tartu, 119–142.

- Krohn, N., Bohnert, G.** 2006. Lahr-Burgheim : 50 Jahre Kirchenarchäologie; Begleitheft zur Ausstellung der Stadt Lahr in Zusammenarbeit mit dem Alemannischen Institut; Museum Lahr, Villa Jamm im Stadtpark, 1. Okt. bis 30. Dez. 2006. Veröffentlichung des Alemannischen Instituts 74. Greiner.
- Kurfeldt-Hanko, J.** 1938. Nõiamärkidest – Eesti Kirjandus, 8, 365-377; 9, 403–415.
- Kuriso, T.** 2012. Ristripatsid Eesti 12.–13. sajandi laibakalmistutes: kas ehted või usu tunnused? – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2011. Tartu, 213–243.
- Kõresaar, E.** 1999. Vaip - tekki muodi asi : etnoloogiline esemeuurimus. Tartu.
- Lager, L.** 2002. Den Synliga Tron. Runstenskors som en spegling av kristnandet i Sverige. – Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Uppsala.
- Lang, V.** 2007. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu.
- Lang, V., Kriiska, A.** 2001. Eesti esiaja periodiseering ja kronoloogia. – Estonian Journal of Archaeology 5:2, 83–109.
- Laul, S.** 2001. Rauaaja kultuuri kujunemine Eesti kaguosas (500 eKr – 500 pKr). Muinasaja teadus, 9. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad, 7. Tallinn.
- Laul, S., Valk, H.** 2007. Siksälä: a Community at the Frontiers. Iron Age and Medieval. Tartu, Tallinn.
- Leimus, I.** 2006. Viikingid – röövlid või kaupmehed. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 1, 17–29.
- Leimus, I.** 2007. Millenniumi murrang. North goes West –Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 1, 27–53.
- Leimus, I.** 2009. Läänemere kristlikud paganad. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri. 4, 5–22.
- Ligi, P., Valk, H.** 1993. Vadjapärased kalmistud Tartumaal (13.– 15.sajand).– Toim. V. Lang. Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil. Muinasaja teadus, 2. Tõid arheoloogia alalt, 1. Tallinn, 176–214.
- Ligi, P.** 1993. Vadjapärased kalmed Kirde-Eestis (9.–16. sajand). – Toim V. Lang. Vadjapärased kalmed Eestis 9.–16. sajandil. Muinasaja teadus, 2. Tõid arheoloogia alalt, 1. Tallinn, 7–175.

- Limbo, J.** 2004. Pada kalmistu individidel esinevad hambapatoloogiad (XII–XIII sajand). – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 8: 1, 49–75.
- Luik, H.** 2004. Luuesemed hilisrauaaja linnamägedel Lõhavere, Soontagana, Varbola ja Valjala leidude põhjal. – Toim. A. Haak, E. Russow & A. Tvauri. Linnusest ja linnast. Uurimusi Vilma Trummali auks. Muinasaja teadus, 14. Tallinn, Tartu, 157–188.
- Luik, H.** 1999a. S-kujulised ripatsid ja rihmakeeled. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 3: 2, 115–130.
- Luik, H.** 1999b. Kammikujulised luu- ja pronksripatsid Eestis. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 3: 2, 131–159.
- Luik, H.** 2003. Luuesemed hauapanustena rauaaja Eestis. – Toim. V. Lang, Ü. Tamla. Arheoloogiga Läänemeremaades: Uurimusi Jüri Seliranna auks. Muinasaja teadus, 13. Tallinn, 153–172.
- Makarov** 2009. = Макаров Н. А. Язычество и христианство. Археология Севернорусской деревни X–XIII веков Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере. Том III. Москва, Наука, 106–115.
- Malve, M., Roog, R., Tvauri, A.** 2012. Preliminary results of the rescue excavation in St Mary's churchyard and its surroundings in Tartu 2010-2011 – Archeological fieldwork in Estonia, 2011. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 137–150.
- Mandel, M.** 2003. Läänemaa 5.– 13. sajandi kalmed – Töid Ajaloo alalt, 5. Tallinn.
- Mandel, M.** 2008. Archäologische Ausgrabungen in Uugla – Archeological fieldwork in Estonia, 2007. Tallinn: Muinsuskaitseamet, 85–90.
- Mandel, M.** 2012. Fortgesetzte Ausgrabungen auf dem Gräberfeld von Maidla im Jahre 2011. – Archeological fieldwork in Estonia, 2011, 253–256.
- Markus, K.** 2009. Mentaliteedimuutused Saaremaal muinasaja lõpul – Koost P. Raudkivi, M. Seppel. Sõnasse püütud minevik. In honorem Enn Tarvel. Tallinn, 59 –78.
- Meaney, A., L.** 1981. Anglo-Saxon amulets and curing stones.– BAR, 96. Oxford.
- Mitchell, E. K.** 1981. Death and disposal of the dead (Early Christian). – Toim J. Hastings., T. Clark. Encyclopædia of Religion and Ethics. Vol IV. Edinburgh, 456–458.

- Moora, A.** 1956. Eestlaste muistsest usundist. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis, 1. Tallinn, 7–14.
- Moora, H.** 1926. Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal – Tartu Ülikooli Akadeemilised Kirjutised, 4.
- Moora, T.** 1967. Tarbja kivikalmed Paide lähedal ja Põhja-Eesti tarandkalmete keraamika.
- Mugurēvičs, Ē.** 1974. Krustiņveida piekarini Latvijā laikā no 11. līdz 15. gs. – Arheoloģija un etnogrāfija XI, 220–239.
- Mugurēvičs, Ē** = Мугуревич, Э. 1965. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв. Рига, Зинатне.
- Mugurēvičs, Ē.** 1999. Die Verbreitung des Christentums in Lettland von 11 Jh. bis zum Anfang des 13 Jh. Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. Band II. Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1997, 3, II. Ed. by M. Müller-Wille. Stuttgart, 81–96.
- Musin, A. E.** 2002 = Мусин А. Е. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности. Российская Академия Наук. Институт истории материальной культуры. Труды, V. Санкт-Петербург.
- Musin, A.** 2012. The Christianisation of Eastern Europe in the Archaeological Perspective. – Toim O. Heinrich-Tamaska, N. Krohn, S. Ristow. Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund, 497–520.
- Mägi, M.** 2002. At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD. CCC papers, 6. Tallinn.
- Mägi, M.** 2003a Vaimne elu: maailmavaade ja matmiskombed. Eesti aastal 1200. Tallinn: Argo, 91–106.
- Mägi, M.** 2003b. Eesti ühiskond keskaja lävel. Eesti aastal 1200. Tallinn, 15–42.
- Mägi, M.** 2004. From Paganism to Christianity. Political changes and their reflection in the burial customs of 12th–13th Century Saaremaa. – Toim D. Kattinger, J. Olesen,

- H.Wernicke. Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflußnahme – Rezeption – Wandel. CCC Papers VIII. Thomas Helms Verlag, Schwerin, 27–34.
- Mägi, M.** 2009. Abielu, kristianiseerimine ja akulturatsioon. Perekondliku korralduse varasemast ajaloost Eestis. – Ariadne Lõng: nais- ja meesuuringute ajakiri, 1, 2, 76–101.
- Mägi, M., Ratas, J.** 2003. Eestlaste rõivastus. Eesti aastal 1200. Tallinn, 199–225.
- Mägi-Lõugas, M.** 1995. Iila matus. Arheoloogilised kaevamised paberil. – TATÜ, 4, 516–531.
- Müller-Wille, M.** 2003 Carolingian Times Between Rhine and Elbe – Toim M. Carver. The Cross Goes North. Process of Conversion in Northern Europe, AD 300 – 1300. York, 443–462.
- Pauts, H.** 1997. Pahaga hoburaudsõled Eestis. – Töid ajaloo alalt, I. Tallinn, 79–115.
- Petts, D.** 2011. Pagan and Christian: Religious Change in Early Medieval Europe – Duckworth Debates in Archaeology. London.
- Pluskowski, A., Patrick, P.** 2003. ‘How do you pray to God?’ Fragmentation and Variety in Early Medieval Christianity. – Toim M. Carver. The Cross Goes North. Process of Conversion in Northern Europe, AD 300 – 1300. York, 29–57.
- Pihlman, S.** 2002. Doctoral thesis on a period of prosperity of Saaremaa. – Eesti Arheoloogia Ajakiri, 6: 1, 78–83.
- Plotkin, K.** 2009. Kamno linnus. - Setomaa 2. Vanem ajalugu muinasajast kuni 1920. aastani. Tartu, 117–119.
- Pollard, J.** 2001. The Aesthetics of Depositional Practice – World Archaeology 33, 315–333.
- Pollex, A.** 2012. Christianisierung im nordwestslawischen Raum. – Toim. O. Heinrich-Tamaska, N. Krohn, S. Ristow. Aspekte der Übergangsphase: Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung. Regensburg, 383–402
- Poulik, J.** 1975. Mikulčice: Sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
- Purhonen, P.** 1998. Kristinuskon saapumisesta Suomeen. Uskontoarkeologinen tutkimus. – Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja 106. Helsinki.

- Reidla, J.** 2012. Eesti ehtekultuur muinasajast uusajani. Schenkenberg
- Saare, T.** 2001. Sümbolikaleksikon. Tallinn, Avita.
- Samdal, M.** 2000. Amuletter. Gjenstander med amulettkarakter I vestnorske graver i tidsrommet 350 – 1000 e.Kr. – Hovedfagsoppgave I arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.
- Sandholm, Å.** 1965. Primsigningsriten under nordisk medeltid. Acta Academiae Aboensis. Ser. A, Humaniora Humanistika Vetenskaper, Socialvetenskaper, Teologi, 29:3.
- Sanmark, A.** 2004. Power and Conversion – A Comparative Study of Christianization in Scandinavia. University College London, 2002, Ph.D. Thesis. Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.
- Sedova, M. V.** = Седова, М.В 1981. Ювелирные изделия Древнего Новгорода X–XVвв. Москва. Наука.
- Schmiedehelm, M.** 1929. Ein Depotfund aus Tartu. - Eurasia Septentrionalis Antiqua, I–XII. Helsinki IV, 263–271.
- Schmiedehelm, M.** = Шмидехельм М. X. 1959. Городище Рыуге в юго-восточной Эстонии. – Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции, I. Москва, 154–185
- Schülke, A.** 1999. On Christianization and Grave-Finds. – European Journal of Archaeology, 2: 1, 77–106.
- Selart, A.** 2002. Liivimaa ja Vene 13. sajandil: uurimus poliitilisest ajaloost. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 1406-443X ; 5.
- Selart, A., Leimus, I., Kaljundi, L., Valk, H.** 2012. Ristiretked ja vallutussõjad 13. sajandi Liivimaal. – Toim. A. Selart. – Eesti ajalugu II. Tartu. 26– 9.
- Selirand, J.** 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaalsete suhete tärkamise perioodil (11.–13. sajand). Tallinn.
- Sellevoid, B. J.** 2002. Fra hedensk gravfelt til kirkegård – spørsmål om kontinuitet. – Toim J. Pind, A. N. Jørgensen, L. Jørgensen, B. Storgård, P. O. Rindel, J. Ilkjær. Drik – og du vil leve skønt. Festskrift til Ulla Lund Hansen på 60-årsdagen 18. august 2002.

PNM: Publications from The National Museum Studies in Archaeology & History, 7. Copenhagen, 275–284.

Sparey-Green, C. 2003. Where are the Christians? Late Roman cemeteries in Britain – Toim M. Carver. The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300. York, 93-107.

Staecker, J. 1999. Rex regum et dominus dominorum: Die wikingerzeitlichen Kreuz- und Kruzifixanhänger als Ausdruck der Mission in Altdänemark und Sweden. – Lund studies in medieval archaeology 23. Stockholm.

Staecker, J. 2003. The Cross Goes North: christian symbols and Scandinavian women. – Toim. M. Carver. The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300. York, 463–482.

Summatavet, K. 2002. Ornamendi kaitseks. – Mäetagused, 16, 95–106.

Zeiten, M. K. 1997. Amulets and amulet use in Viking Age Denmark. – Acta Archaeologica, 68, 1–74.

Tallgren, A. M. 1925. Zur Archäologie Eestis, II. Von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Dorpat.

Tamla, T. 1998. Zum Grabraub in vor- und frühgeschichtlichen Gräbern Estlands. – Toim A. Wesse. Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift für Michael Müller-Wille. Neumünster, 291–297.

Tamla, T. 1991. Zur Datierung der Kirche von Viru-Nigula. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 40: 4, 376–377.

Tamla, Ü. 1995. Scandinavian influences on the Estonian silver ornaments of the 9th – 13th centuries. – Toim I. Jansson. Archaeology East and West of the Baltic. Theses and papers in archaeology N. S. A 7. Stockholm, 91–97.

Tamla, Ü. 2005. Paimre hõbeaare. – Läänemaa Muuseumi Toimetised, IX, 105–119.

Tamla, Ü.; Kallavus, U.; Leimus, I. 2002. Hõbeaare Lõhavere linnuselt. Eesti Arheoloogia ajakiri, 6: 1, 3–24.

Tamla, Ü., Kiudsoo, M. 2005. Eesti muistsed aarded. Näituse kataloog. Tallinn: MTÜ Arheoloogiakeskus.

- Theune-Großkopf, B.** 2002. Ein merowingerzeitlicher Kreuzanhänger von Neudingen, Schwarzwald-Baar-Kreis. Überlegungen zur Trageweise von Kreuzanhängern der jüngeren Merowingerzeit nördlich der Alpen. – Koost C. Bücken, M. Hoeper, N. Krohn, J. Trumm. *Regio Archaeologica. Archäologie und Geschichte an Ober- und Hochrhein.* Festschrift für Gerhard Fingerlin zum 65. Geburtstag. 257–268.
- Torp-Kõivupuu, M.** 2007. Ristipuud Lõuna-Eesti maastikul ja rahvapärimuses. – Toim H. Valk. *Looduslikud pühapaigad: väärtused ja kaitse.* Tartu, 289–314.
- Tvauri, A.** 2001. Muinas-Tartu. Uurimus Tartu muinaslinnuse ja asula asustusloost. *Muinasaja teadus*, 10. Tartu, Tallinn.
- Tvauri, A.** 2012a. Rahvasterännuaeg, eelviikingiaeg ja viikingiaeg Eestis. Toim M. Laneman. *Estonian Archaeology* 4
[kättesaadav:http://www.arheo.ut.ee/EA4_Tvauri_2012.pdf]
- Tvauri, A.** 2012b. Archaeological Finds from the Hill Fort at Keava. – *Estonian Journal of Archaeology*, 1, 36–62.
- Tõnisson, E.** 1962. Eesti aardeleidud 9.–13. sajandist. – Toim H. Moora. *Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik, II.* Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, Tallinn, 182–274.
- Tõnisson, E.** 1970. Kumna hõbeaare. – *Studia arcaeologica in memoriam Harri Moora.* Tallinn, 218–225.
- Tõnisson, E.** 1974. Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (11. Jahrhundert – Anfang 13. Jahrhunderts). Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte. Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR, Institut für Geschichtsforschung, Tallinn.
- Tõnisson, E.** 1984 = Тыниссон Э. Некоторые вопросы идеологии и этнические традиции в Эстонии в X–XIII вв. (по материалам городища Лыхавере). – *Новое в археологии СССР и Финляндии.* Ленинград, 181–187.
- Tõnisson, E., Haak, A.** 2008. Lõhavere linnamägi. – E. Tõnisson. *Eesti muinaslinnad.* *Muinasaja teadus* 20. Tallinn, Tartu, 271–73.
- Valk, H.** 2001. Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225–1800 AD. *CCC Papers*, 3. Visby; Tartu.

- Valk, H.** 2003a. Christianisation in Estonia: a process of dual-faith and syncretism. – Toim M. Carver. *The Cross Goes North. Processes of Conversion in Northern Europe, AD 300–1300.* York, 571–579.
- Valk, H.** 2003b. The Christianisation of Estonia and changes in burial customs. – Offa. *Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie.* Band 58 (2001). Neumünster, 215–222.
- Valk, H.** 2004. Võre, sõel ja rist: võreripatsid ja nende tähendus. – *Setumaa*, 2, 233–313.
- Valk, H., Selart, A.** 2012. Muutused ja järjepidevus 13. sajandi Liivimaal. – Koost A. Selart. *Eesti Ajalugu II.* Tartu. 63–79.
- Vaska, B.** 2003. Solar and lunar symbols in Medieval archaeological material from Latvia (13th – 17th century). – *Art, Applied Art and Symbols in Latvian Archaeology* 2(39). Humanities and Social Sciences, Latvia. University of Latvia, 96–117.
- Värv, E.** 1998 Riietumine ja rahvarõivad. – *Eesti Rahvakultuur.* Tallinn, 367–396.
- Wickholm, A., Raninen, S.** 2006. The broken people: deconstruction of personhood in Iron Age Finland. – *Estonian Journal of Archaeology*, 10: 2, 150–166.
- Wicker, N.L.** 2008. Scandinavian Migration Period Bracteates found outside the Nordic Area. Import or Imitation? – Toim P.F. Biehl and Y. Rassamakin. *Import and Imitation in Archaeology.* Langenwelßbach: Beier and Bevan, 243–52
- Woodward, I.** 2007. *Understanding Material Culture.* London.

Summary: Latest Iron Age Cross Pendants and Silver Round Pendants with a Cross Motif from Estonia

The following Master's Thesis is based on the cross pendants and silver round pendants with cross motif that emerged into Estonian archeological material in the Latest Iron Age (1050-1250 AD). My aim is to study them on the basis of form, context and meaning. Overall I have studied close to two hundred cross pendants and a hundred silver round pendants. Most of the examined pendants originate from around the beginning of the 13th century. At the peak of their circulation in the end of the Iron Age they appear in most archaeological sites and therefore can be found almost anywhere all over the country. It should be noted that although I have studied two types of pendants with cross motif closely, the use of cross symbolism is much more extensive in the Latest Iron Age.

Firstly I have viewed the pendants as objects, my aim being to determine the great number of variations and local production of such pendants. The emphasis has mostly been put on import while local produce has received minimal attention. I agree with the general acknowledgement that most of the forms of cross pendants reached Estonia from the East, but that should not imply that all crosses originate from there or that none were made locally.

In order to determine the local produce I have used the comparative-typological method. I have used comparative and typological method by comparing the outlines of the pendants studied to the ones published in neighbouring countries. I have tried to find such forms of pendants that are not present anywhere else and thus, could be locally produced. It should be mentioned that one of the flaws of such method is that not all pendants found have been published and every year, more are found, but it should be enough for a generalization. In addition to visual comparison I have determined both the unusual tin pendants from Pada and the cross pendants made from the heads of breastpins to have been locally produced. As the breastpin had broken and the upper part came off, it could have been turned into a cross pendant as a result, although it

should not be excluded that it was done intentionally while in certain times it might have been easier to make a cross pendant out of a breastpin than to order a custom one. In such cases of cross pendants, the corners of the head of the broken breastpin have been polished and equipped with a loop for hanging.

In addition I have classified the defective crosses (either unfinished or with an unsuccessful casting) as locally produced. I do not imply that the local handicraftsmen could not make „nice-looking“ crosses, but according to the literature studied I do not know of defective crosses with such outlines from elsewhere and it would seem unreasonable to import such crosses. These aforementioned pendants are a minority and as they are small and made of bronze, they probably were not used as crude material for metal casting. In addition, defective crosses have been found from inhumation and cremation burials, hillforts and settlement sites, which all imply, that these crosses were actively used.

According to my evaluation slightly less than half of the crosses could be determined as local produce, although without metallographic analysis there is no certainty. In any case it is possible to distinguish a great variety of Latest Iron Age crosses.

It should be mentioned that there are four exceptional cross pendants which are the only known ones of such type in Estonia and are definitely imported: a slate pendant, a crucifix and an amber pendant. All of those originate from Tartu and could probably be linked to the Russian community. An elcopian found from Viltina also originates from the East, but considering the location of Saaremaa, it is not certain how it ended up there. It was probably a luxury item that belonged to a member of the elite.

When it comes to silver round pendants, there is a consensus that these are locally produced. In order to explore the number of variations found, I have differentiated three categories on the basis of the cross motif. Firstly, the silver round pendants that have quite a clear image of a cross and as such, parallels could probably be drawn between some of them and cross pendants. The second division includes X-shaped crosses, which are found rarely as a motif. I have classified motifs that depict a less or more

stylized cross, into the third division. The first and third motif can be found quite equally. About one quarter of the silver round pendants studied include other motifs, so the pendants picturing cross symbolism clearly dominate.

In the next part I have analyzed pendants on the basis of the archaeological site types, trying to figure out the distribution of cross pendants and silver round pendants and their usage. Up to now, interpretations of cross pendants have been based on a few archaeological sites or the same examples that do not necessarily reflect the actual situation. I have aimed to create an analysis that connects a statistical overview with the crosses and the find context. Until now, such an analysis had not been created. I have studied the following find contexts of cross pendants and silver round pendants: hoards (around forty sites), cremations (thirty), inhumations (thirty), hill-forts (fifty) and settlement sites (around ten).

In addition I have tried to give special attention to the pendants of the Late Iron Age, which could help to reveal the meaning of pendants with cross motifs. It will also help to place the aforementioned pendants into an overall context and connect them to that generation's outlook on life, where both the crosses and other symbolic pendants certainly played an important role.

I have distinguished pendants that could have some sort of a meaning. Most of the pendants might not have had any meaning other than the decorating or sound making function, at least not the kind of meaning that could be determined today. Therefore I have differentiated pendants that have a certain shape or motif which can help to interpret them.

Firstly I have studied the Latest Iron Age hoards. I know of cross pendants and silver round pendants from 19 hoards. Out of those that contain different pendants (29 finds), pendants with clear cross motifs are dominant.

In the next part I have studied cremations, closely examining stone graves of Läänemaa (6 burials) and Saaremaa (5 burials). Silver round pendants are extremely rare in

cremation burials, ones with a cross motif have been found from Linnamäe burial – a clear cross motif; and Uugla III (a stylized cross motif). It turned out that it is very difficult to associate cross pendants with particular persons while the most common type of burial is a stone grave without inner constructions, with bones and broken artefacts scattered around the cemetery. When studying burials surrounded with a stone circle (Uugla II, Piila, Kurevere), it turned out that a single cross belongs to a burial, which could be associated with a burial of a male once and twice of a female.

There are seven Latest Iron Age cemeteries where cross pendants and silver round pendants were included in burials. Only on three of those burial sites – Kaberla, Kukruse and Pada, more than one burial with the aforementioned pendants has been found. On the basis of the analysis of inhumations it can be said that these sorts of pendants are mostly associated with burials of women and children, less often with burials of men. It is possible to hypothetically estimate the biological sex of children around ten years old on the ground of research conducted in Pada cemetery. On five occasions the pendants could be associated with males and on six occasions with females – the six remaining burials included younger children whose biological sex could not be determined, which evens out the overall picture, at least in Pada.

From the studies of inhumations I have found that silver round pendants were used either alone, one at a time, or as a jewellery set. The former could mostly be linked to burials of children, the latter to burials of women. Out of the studies conducted there is one known case of a single silver round pendant with cross motif (Pikavere cemetery), in Kaberla and Kukruse there were several, including jewellery sets.

It is also apparent that there has mostly been one cross pendant at a time in use. Only in one sixth of the inhumations two or more pendants have been found. The latter case is mostly associated with Kaberla, where four burials of that kind have been found.

In order to explore the popularity and importance of cross pendants and silver round pendants, I examined pendants from four archaeological sites as a case study. I studied the occurrence of pendants in Savastvere hoard, Maidla II stone grave with cremation

burials, Pada pit grave cemetery with inhumation burials and Lõhaverehillfort. I found that cross pendants and silver round pendants are dominant while other pendants are much rarer. The only exception is Lõhaverehillfort where different kinds of fang, tooth, bone and claw pendants dominate. These are followed by cross pendants, other types are rare.

Different find contexts and a great number and popularity of cross pendants indicates a much more comprehensive use. On the basis of usage, pendants could be viewed as jewellery – it is likely that silver round pendants made out of silver tin and bronze crosses possessed an aesthetical value and they were used as a bibelot. On the basis of form I have reached the conclusion that the silver round pendants, especially in a set, were much more valued as jewellery than cross pendants. The latter were in an extensive use and with a smaller aesthetic value, which is indicated by the defective pendants. Aforementioned pendants, a small amount of other pendants with a symbolic meaning and an active presentation of the cross motif on silver round pendants indicates a significant side of these pendants. Thus I believe that the usage of cross pendants and silver round pendants was not accidental, but rather an acknowledged choice that had a specific effect on the person's outlook on life.

Moreover, researchers have emphasized the magical side of such pendants, or connected them to Christianity. I believe that the aforementioned pendants could have been used as lucky charms, hoping for their protection, good luck, etc., but one should keep in mind the context of the Latest Iron Age. Such pendants emerged only in the Latest Iron Age, when the surrounding areas (except for Latvia and Lithuania) were Christianized. In archeological material a constant use of cross symbolism is absent, therefore there is no actual basis for interpreting the cross motif as a universal and magical symbol. In addition, from the context of usage I found that the cross motif was exhibited and also its communicative side is obvious, therefore I believe that the magical essence was not primary.

Lastly I have explored the connections of cross pendants and silver round pendants and Christianity. In order to identify these connections, I have viewed the aspects that are traditionally associated with Christianization – inhumations above all and its elements

such as the issue of grave goods. In addition I find it important to wonder, what it could have been like to be a Christian in the Latest Iron Age.

I tried to address the topic from the perspective of the people of those times. I came to a conclusion that in the context of the Late Iron Age it is possible that a part of the locals could have thought of themselves as Christians and demonstrated it by using cross symbolism. In my Master's Thesis I have defined these people as „prehistoric Christians“ by which I mean people that lived in a pagan society, but who believed the possibility of Jesus Christ's existence or thought of themselves as Christians, but who were not regarded as such by the Catholic church or the Christianized neighbors. On the one hand there is a possibility that the status played a role here, too, while people wanted to identify themselves as Christians as the neighboring elite did. On the other hand it should not be underestimated that some aspects of Christianity, for example the eternal life in paradise, or Jesus Christ as a god were attractive topics. People bearing the identity of „prehistoric Christianity“ interpreted Christianity from their perspective and it was a layered phenomenon. No conflict probably existed between inhumations and cremations; or burials with and without grave goods. One might guess that it was important to look as was appropriate for one's status and in personal life, one's well-being was important so it is possible that aforementioned pendants also possessed a magical quality. The latter does not have to exclude the aspect of „prehistoric Christianity“ – these sorts of goods might have received their „power“ straight from the Christian god.

In my opinion the nature of „prehistoric Christianity“ explains why the number of aforementioned pendants decreased vastly in the beginning of the Middle Age. The crusades of the beginning of the 13th century and the acts of baptism were likely to have been more important from the standpoint of political history, securing the ascendancy. The changes that took place in the percentage and importance of the elite were certainly important to their „prehistoric Christian“ identity too. That identity changed accordingly to the new situation and appeared through material culture, including the significant decrease of the amount of cross pendants and silver round pendants.

LISA 1

Joonis 12. Eesti leiumaterjalis erandlikud ristripatsid. 1. Viltina enkolpion, 2. merevaigust ripats Tartust, 3. krutsifiks Tartu aardest, 4. kiltkivist rist Tartust Toomemäelt

Joonis 13. Lähivõtte lihvitud rinnanõela peast, mida on ristripatsina kasutatud

Joonis 14. Näiteid ebaõnnestunud defektiga ristidest. 1 ja 5 Varbola linnuselt, 2, 3, 4 Kaberla kalmistult, 6 Maidla II kivikaldest, 7 Pada kalmistust

Joonis 15. Ühesuguse risti kujuga rinnalehed ja ristripatsid (Jonuks ja Kurisoo: ilmumas)

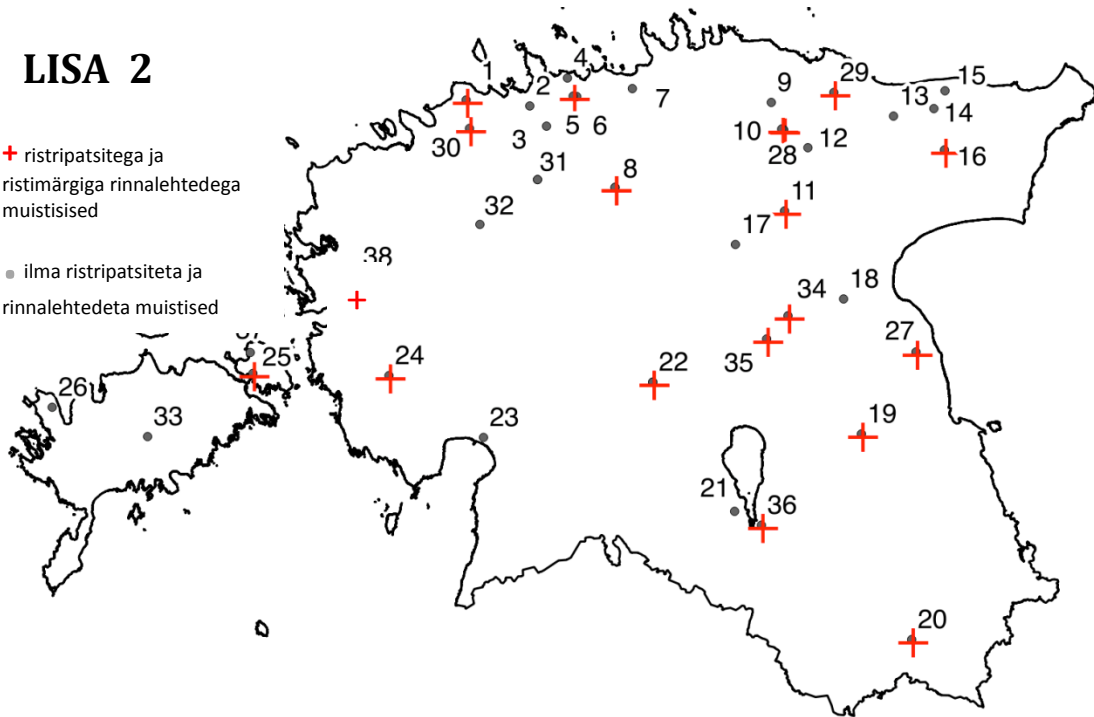

Joonis 16. Ühesuguse risti kujuga ristripats ja ristikujulise pikendusega pahaga hoburaudsõlg

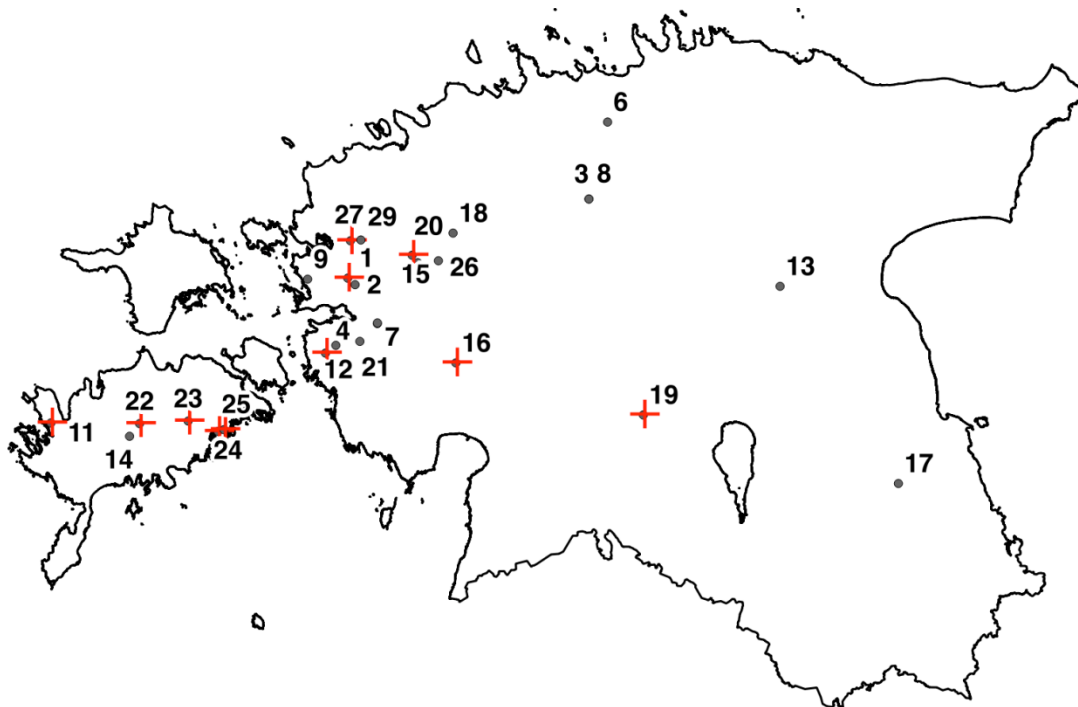
LISA 2

+ ristripatsitega ja
ristimärgiga rinnalehtedega
muistised

● ilma ristripatsiteta ja
rinnalehtedeta muistised

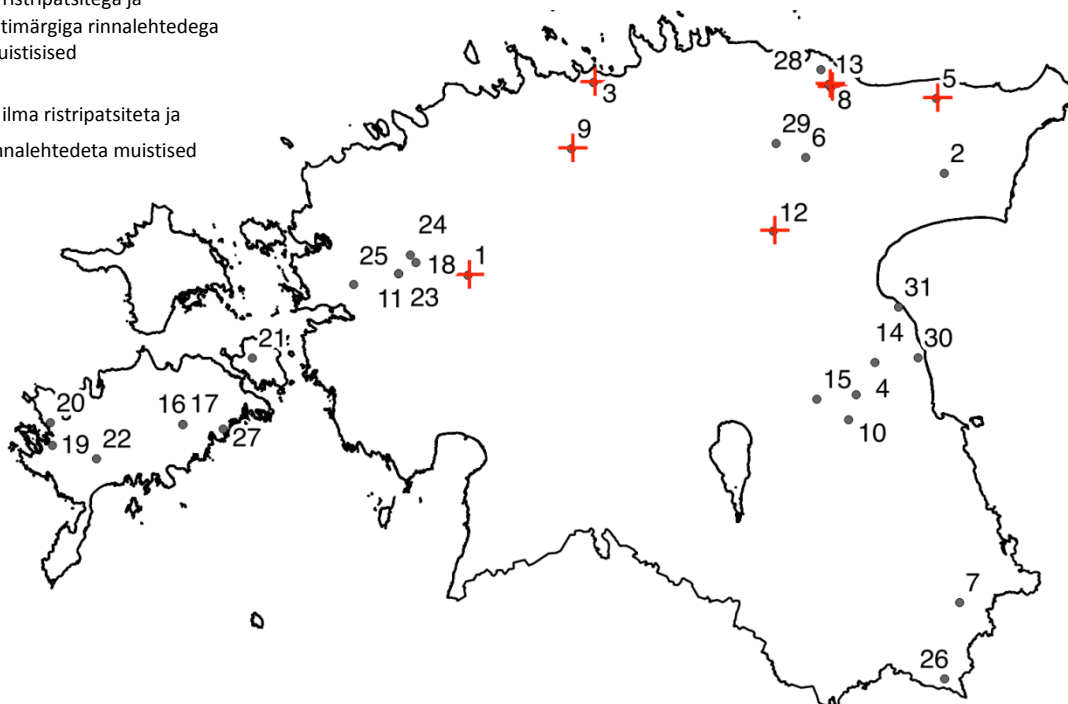
Joonis 17. Aarded. 1 Timmiste, 2 Mõigu, 3 Kurna, 4 Kallavere, 5 Kostivere, 6 Kostivere, 7 Kuusalu, 8 Paunküla I ja II, 9 Veltsi, 10 Tõrma I ja II, 11 Kurtna, 12 Kehala, 13 Maidla, 14 Kohtla, 15 Järve, 16 Mäetaguse, 17 Koeru, 18 Rääbise, 19 Tartu, 20 Nogu, 21 Suislepa, 22 Lõhavere II ja III, 23 Pärnu, 24 Panivere/Paimre, 25 Muhu linnus, 26 Tagamõisa, 27 Savastvere, 28 Tõrma, 29 Varudi-Vanaküla, 30 Kumna, 31 Angerja I ja II, 32 Varbola, 33 Kaarma, 34 Kurista, 35 Pudivere, 36 Pühaste, 37 Muhu Tamse, 38 Maalse.

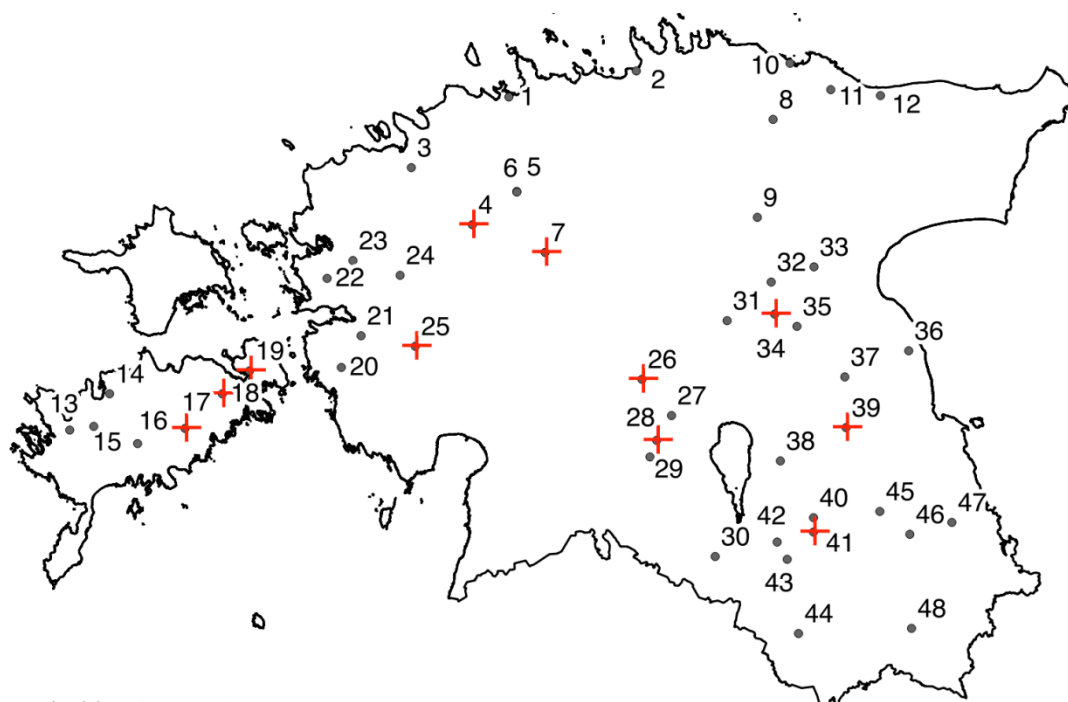
Joonis 18. Põletusmatused. 1 Ehmja, 2 Enivere, 3 Harmi, 4 Järise, 6 Kehra, 7 Kirbla, 8 Kodasoo, 9 Kolu, 10 Kirbla, 11 Kurevere, 12 Kõmsi III, 13 Kõola, 14 Käku, 15 Laukna, 16 Linnamäe, 17 Lootvina, 18 Lümandu, 19 Madi, 20 Maidla I ja II, 21 Parivere, 22 Piila, 23 Rahu, 24 Randvere, 25 Viltina, 26 Sipa, 27 Uugla I, II ja III, 29 Vidruka.

+ ristripatsitega ja
ristimärgiga rinnalehtedega
muistised

● ilma ristripatsiteta ja
rinnalehtedeta muistised

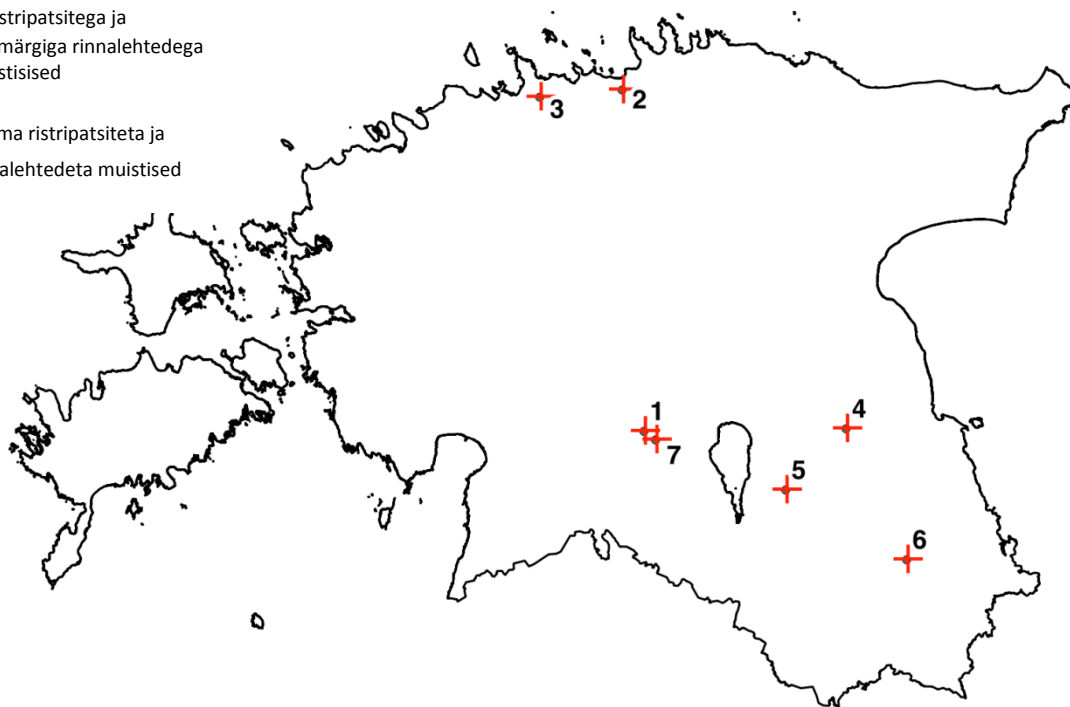
Joonis 19. Laibamatused. 1 Haimre, 2 Jõuga, 3 Kaberla, 4 Kobratu, 5 Kukruse, 6 Küti, 7 Lindora, 8 Pada, 9 Pikavere, 10 Raadi, 11 Rohumäe, 12 Tammiku, 13 Viru-Nigula, 14 Välgi, 15 Õvi, 16 Valjala kirikaed, 17 Valjala, 18 Laukna, 19 Loona, 20 Karja, 21 Viira, 22 Kogula, 23 Kullamaa, 24 Maidla II, 25 Enivere, 26 Siksälä, 27 Viltina, 28 Iila, 29 Inju, 30 Lahepera, 31 Raatvere.

Joonis 20. Linnused. 1 Tallinn, 2 Muuksi, 3 Padise, 4 Varbola, 5 Lohu I, 6 Lohu II, 7 Keava, 8 Rakvere, 9 Äntu, 10 Toolse, 11 Pada I, 12 Purtse Tarakallas, 13 Kihelkonna, 14 Paatsa, 15 Kärla, 16 Kaarma, 17 Valjala, 18 Pöide, 19 Muhu, 20 Vatra, 21 Lihula, 22 Ridala Tubrilinn, 23 Kedre, 24 Kullamaa, 25 Soontagana, 26 Lõhavere, 27 Naanu, 28 Viljandi, 29 Sinialliku, 30 Tõrva, 31 Kalana, 32 Ripuka, 33 Reastvere, 34 Kurista, 35 Kassinurme, 36 Alatskivi Kalevipoja säng, 37 Saadjärve, 38 Erumäe, 39 Tartu, 40 Oandimägi, 41 Otepää, 42 Kuigatsi, 43 Sangaste, 44 Karula, 45 Kõrista, 46 Rosma, 47 Võuküla, 48 Kaloga.

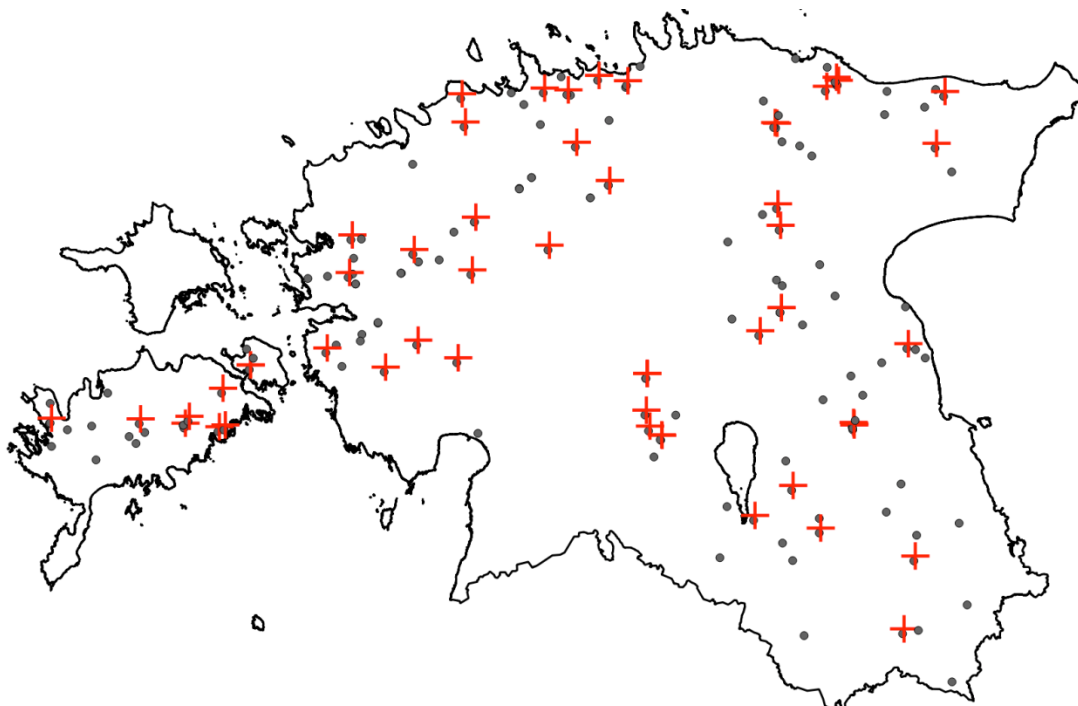
+ ristripatsitega ja
ristimärgiga rinnalehtedega
muistisised

● ilma ristripatsiteta ja
rinnalehtedeta muistisised

Joonis 21. Asulad.

1 Mustivere, 2 Kuusalu, 3 Proosa, 4 Tartu, 5 Uderna, 6 Vana-Koiola, 7 Viljandi.

Joonis 22. Ristripatsite ja ristimärgiga rinnalehtede levik kõigi käsitletud muististe taustal.

Joonis 23. Ristripatsite vormipõhine jaotus.

Legend		Must: aare		Kollane: põletusmatus		Lilla: asula	
		Sinine: linnus		Roheline: laibamatus			
Nr	Koht	Nr	Koht	Nr	Koht	Nr	Koht
							
1	Paimre (1 eks)	2	Kumna (1 eks)	3	Varbola (1 eks), Uderna (1 eks)	4	Savastvere (1 eks) Muhu (1 eks)
							
5	Maidla II (2 eks) Lõhavere (1 eks)	6	Kaberla (3 eks?) Pada (1 eks)	7	Lõhavere (1 eks) Keava (1 eks) Soontagana (1 eks)	8	Valjala (1 eks)

				
9	<p>Uugla I (1 eks), Kurista (1 eks), Pöide (1 eks) Kaberla (2 eks) Pada 1 eks</p>	10	11	12
				
13	<p>Linnamäe (1 eks) Maidla II (3 eks) Ehmja (1 eks) Rahu (1 eks)? Lõhavere (1 eks) Varbola (2 eks) Valjala (1 eks)</p>	14	15	16
		Kaberla (2 eks)	Pada (1 eks)	Viltina (1 eks)

							
15	Maidla II (1 eks)	18	Linnamäe (1 eks)	19	Linnamäe (1 eks)	20	Pada (2 eks)
							
21	Savastvere (7 eks)	22	Linnamäe (1 eks) Uugla III (1 eks)	23	Mustivere (1 eks)	24	Pada (1 eks)
							
25	Piila (1 eks)	26	Viltina (1 eks)	27	Kaberla (1 eks)	28	Viljandi (1 eks)

							
29	Lõhavere (1 eks)	30	Randvere (1 eks)	31	Linnamäe (2 eks) Maidla II (2 eks) Uugla I (1 eks), Uugla II Randvere (2 eks) Rahu (1 eks) Haimre (1 eks) Pada (1 eks)	32	Pada (1 eks)
							
33	Madi (1 eks), Savastvere (1 eks)	34	Pada (2 eks)	35	Maidla II (2 eks) Uugla I (1 eks) Viljandi (1 eks)	36	Soontagana (1 eks)

							
37	Tartu (1 eks)	38	Kaberla (1 eks)	39	Kaberla (1 eks)	40	Vana-Koiola (1 eks)
							
41	Kõmsi III (1 eks) Varbola (1 eks) Kaberla (8 eks) Pada (1 eks)	42	Kaberla (1 eks)	43	Timmiste (1 eks) Varbola (2 eks) Kabrela (1 eks) Pada (2 eks)	44	Viltina (1 eks)
							
45	Lõhavere (2 eks), Viru-Nigula (1 eks)	46	Kaberla (1 eks)	47	Pada (1 eks)	48	Tartu (1 eks), Proosa (1 eks)

							
49	Lõhavere III (1 eks)	50	Kaberla (1 eks)	51	Lõhavere III (7 eks)	52	Lõhavere III (1 eks)
							
53	Lõhavere (1 eks)	54	Lõhavere (1 eks)	55	Lõhavere (2 eks)? Viljandi (1 eks)	56	Lõhavere (1 eks) Pada (1 eks)
							
57	Viljandi (1 eks)	58	Linnamäe (1 eks), Otepää (1 eks)	59	Kaberla (1 eks) Varbola (1 eks)	60	Ehmja (1 eks), Lõhavere (1 eks) Viljandi (1 eks) Kaberla (2 eks)

							
61	Pada (1 eks)	62	Viltina (1 eks), Timmiste (1 eks)	63	Tammiku (1 eks)	64	Lõhavere (2 eks)
							
65	Kukruse (1 eks)	66	Viljandi (1 eks)	67	Pada (1 eks)		

Joonis 24. Rinnalehtede ristimotiivi stiilipõhine jaotus.

Legend		Must: aare		Kollane: põletusmatus		Lilla: asula
	Nr	Sinine: linnus	Nr	Roheline: laibamatus	Nr	
						
selge rist	1	Kumna (2 eks)	2	Kostivere (2 eks), Kumna (2 eks)	3	Kostivere (2 eks), Paunküla II (1 eks)
						
selge rist	4	Timmiste (2 eks), Tõrma I (1 eks), Mäetaguse (1 eks), Kumna (2 eks), Savastvere (1 eks) Kaberla (5 eks) Kuusalu (1 eks)	5	Kukuruse (1 eks)	6	Lõhavere II (1 eks), Paunküla II (1 eks), Varudi-Vanaküla (1 eks) Uderna (1 eks)

						
selge rist	7	Mäetaguse (1 eks), Kumna (2 eks)	8	Varudi-Vanaküla (1 eks) Kukruse (4 eks) Kaberla (1 eks) Linnamäe (1 eks) Valjala (1 eks)	9	Kostivere (1 eks)
						
selge rist	10	Kumna (2 eks)	11	Kaberla (1 eks)	12	Tõrma I (1 eks)

						
selge rist	13	Paunküla (1 eks)				
						
kaldrist	14	Kumna (2 eks)	15	Kumna (2 eks)	16	Kumna (1 eks)
						
kaldrist	17	Paunküla (1 eks)	18	Varudi-Vanaküla (1 eks)		

						
stiliseeritud	19	Kostivere (4 eks) Kaberla (2 eks)	20	Muhu (2 eks), Kumna (1 eks), Pikavere (1 eks)	21	Nogu (2 eks)
						
stiliseeritud	22	Paunküla II (2 eks), Kurtna (1 eks), Varudi-Vanaküla (2 eks) Kaberla (1 eks)	23	Paunküla II (2 eks) Kukuruse (1 eks)	24	Kostivere (2 eks)

						
stiliseeritud	25	Kostivere (2 eks)	26	Paunküla II (1 eks)	27	Paimre (1 eks), Otepää (1 eks)
						
stiliseeritud	28	Kukuruse (2 eks)	29	Varudi-Vanaküla (1 eks)	30	Tõrma IV

					
stiliseeritud	31	Nogu (4 eks), Uugla (1 eks)	32	Kukruse (1 eks)	

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Tuuli Kurisoo**

(sünnikuupäev: 12.05.1989)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

“Hilisrauaaegsed ristingid ja ristimärgiga rinnalehed Eestis”,

mille juhendajad on **Tõnno Jonuks** ja **Marge Kõnsa**

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, **10.mail 2013. a**